Stejjer mix-Xquq u l-Irdum tal-Qammieħ

Jeffrey Sammut

Il-Bajja tax-Xquq[1] minn dejjem ġibdet is-sajjieda lejha. Ramla ċkejkna ġewwa rdum, minn fejn xi sajjieda kienu joħorġu fuq il-baħar biex jaqilgħu l-għajxien tagħhom. Iżda minkejja li kennija, meta jkun riħ mill-Majjistral u l-aktar mill-Punent jew mil-Lbiċ, il-baħar kapaċi juri r-ras iebsa tiegħu. Qabel ma fit-tmeninijiet inbena l-*breakwater* li jagħlaq nofs il-bajja, il-ħalel kienu jibdew deħlin waħda wara l-oħra, tant li ma jagħtux ċans lill-mewġ ta' qabilhom joħroġ. B'hekk il-baħar kien jibqa' jimborġa u jogħla sakemm jilħaq postijiet 'il fuq sewwa mix-xatt.

Kien għalhekk li fl-1892, G. M. Zammit, il-propjetarju tat-Tunnara, f'ismu u f'isem ħafna sajjieda foqra Maltin u Għawdxin, għamel petizzjoni lill-Gvern Ingliż fejn talab li jinbena skall (*slipway*) ix-Xquq, biex il-qxur tal-baħar ikunu jistgħu jittellgħu l-art għall-kenn. Uffiċjal Ingliż żar il-post u sab li seta' faċilment jinbena ħajt tal-lqugħ u skall warajh. Barra minn hekk, semma' li ftit kien hemm biża' li jsir kuntrabandu mix-Xquq, għaliex il-post kien mgħasses sew. L-istima tax-xogħol kienet hekk: Biex jinbena l-ħajt tal-lqugħ: £42.10.0. Biex titwitta l-art: £9.00.0. Spejjeż oħra li setgħu jinqalgħu: £5.10.0.[2]

Il-ħajt, li s-sajjieda tax-Xquq jafuh bħala **s-Sur**, inbena u minkejja li Alla biss jaf kemm-il mewġa tfarrket ġo fih, għadu hemm sal-lum. Iżda xorta meta kien ikun riħ qawwi faċċata, il-mewġ kien idur mas-**Sur** u jitla' mal-iskall.

Tant hu hekk li bilkemm kien għadu kif tlesta l-ilqugħ li l-baħar m'għamilx waħda minn tiegħu. Angelo Fenech minn Ħaż-Żebbuġ, M'Angelo Azzopardi u Lazzaro Deguara mill-Mellieħa rrapportaw li fil-lejl tal-21 ta' Diċembru 1896 ħallew il-frejgatini tagħhom għall-kenn fuq l-art wara l-ħajt tax-Xquq. Iżda mal-lejl qam riħ qawwi u l-baħar tant kemm għola li kaxkrilhom id-dgħajjes il-baħar u sa filgħodu, kulma kien baqa' minnhom kienu biċċiet tal-injam fil-wiċċ.[3]

Interessanti li fl-1906, Gio. Battista, iben Salvatore minn tas-Sant weġġa' jdejh serjament meta kien ix-Xquq u xhieda ta' dan l-inċident kien hemm Giuseppe u Vincenzo Bonello ta' Bonell, Giovanni Cini tal-Bajjadon, Gio. Maria Gauci ta' Patist ta' Randi u Gio. Maria Borg tal-Pleċċ.[4] Xi dixxendenti ta' dawn in-nies għadhom jistadu mix-Xquq sal-lum.

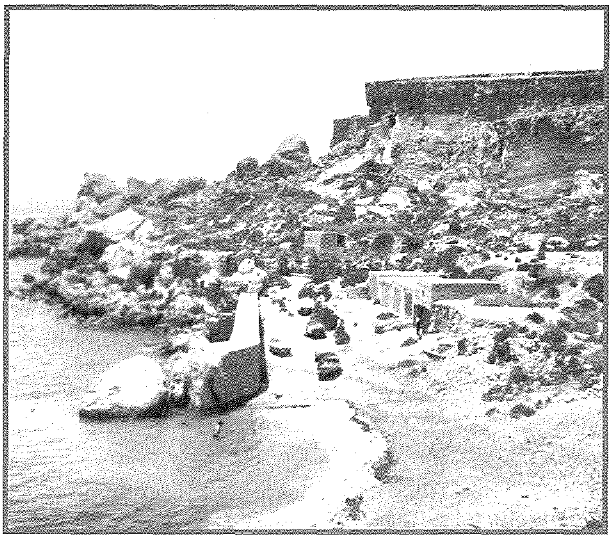

Il-Bajja tax-Xquq qabel ma' nħadem il-film. Fuq il-bajja għad jidhru xi ankri tat-Tunnara. Ritratti: Joe Camilleri.

Mappa A - Ismijiet f'irdumijiet grazzi għal Jimmy Camilleri, Charlie Sciberras, Joe Borg, Alfred Vella u Pawlu Vella.

Mappa B - Ismijiet f'irdumijiet grazzi għal Jimmy Camilleri, Charlie Sciberras, Joe Borg, Alfred Vella u Pawlu Vella.

Ġlieda sal-mewt mal-baħar

Il-baħar tax-Xquq, il-Qammieħ u d-Delli jidher sabiħ imma ġieli ħasad ħesrem ħajjiet ta' nies. Ġrajja minnhom kellha l-bidu tagħha fil-25 ta' Marzu 1943. Bħala taħriġ, suldati mid-*Dorset* u r-*Royal West Kents' Commando Platoons* qadfu minn Manoel Island sal-bajja tal-Mellieħa biex imbagħad għabbew id-dgħajjes fuq spallejhom u qasmu bihom sax-Xquq bil-mixi. Dan kollu sar mal-lejl. Mal-ġurnata qagħdu jistrieħu fil-**Bajja tax-Xquq** u hekk kif dalam, varaw id-dgħajjes bil-ħsieb li jiżbarkaw f'Għajn Tuffieħa. Kollox mexa ward u żahar sakemm is-sitt dgħajjes ġew biex iduru mal-ponta ta' **Ras il-Waħx**. Hemmhekk, is-suldati sabu mewġ għoli u biex tgħaxxaqha beda jitqawwa sew ir-riħ. Id-dgħajjes tferrxu 'l hemm u 'l hawn, però s-suldati ta' ħamsa minnhom, wara erba' sigħat jitqabdu mal-mewġ, irnexxielhom jaslu l-art. Imma s-surġent Francis Norman, il-kmandant tas-sitt dgħajsa, baqa' jipprova jdur mal-ponta ta' **Ras il-Waħx** u dan wassal biex id-dgħajsa tiegħu toħroġ aktar 'il barra.

Meta t-truppi fid-dgħajsa ta' Norman indunaw li ma setgħu jagħmlu xejn mal-qawwa tal-baħar, dawru r-rotta lura u ppruvaw isibu l-art, li ma kienet tidher imkien f'dak id-dlam ċappa u baħar jibla' l-art. Il-mewġ beda jaqbeż id-dgħajsa u s-suldati, barra li jaqdfu għal ħajjithom, bdew il-ħin kollu jbattlu l-ilma baħar. Wara ħafna sigħat jissieltu, kollha qatgħu qalbhom u taw ruħhom b'mitlufa, barra s-surġent Norman. Dan żamm id-dgħajsa pruwa għall-mewġ filwaqt li baqa' jbattal l-ilma u jinkoraġġixxi lil sħabu. Ħin minnhom, f'dak id-dlam, semgħu lanċa għaddejja imma minkejja li sparaw is-*submachine guns* tagħhom fl-ajru, din ma ndunatx bihom u baqgħet sejra.

Xħin sebaħ intebħu li kienu qrib Għawdex. Ma kellhomx saħħa jaqdfu lejn l-art u biex tgħaxxaqha, mewġa kbira qalbet id-dgħajsa ta' taħt fuq. Is-sitt suldati ggranfaw kif setgħu magħha, tlieta kull naħa. Iżda l-Kapural Burns fettillu jitla' fuq id-dgħajsa, żelaq u għereq, minkejja li Norman għodos kemm-il darba biex jipprova jsalvah. Ftit wara, għaddiet frejgatina li ġabret il-ħames suldati mill-baħar. Tal-kuraġġ li wera, is-Surġent Francis Norman ingħata l-*British Empire Medal*. Il-povru Burns baqa' qatt ma nstab.[5]

Ix-Xquq ma' Dun Balen

Alfred Vella jiftakar li missieru qatt ma kien jieħdu x-Xquq għax kien jgħidlu li hemm kien hemm blat kbir u kien post perikoluż. Allura aktar kien jaffaxxinah! Però kienu jinżlu **Bunuħħala** għall-kaħli. Kienu jaħsbu kmieni biex jilħqu l-lok, u jagħlfu bil-ġobon fir-rima tal-mewġ biex il-kaħli ma tindunax bil-ħarira u s-sunnara. Sajjied tas-sengħa kien joqgħod attent biex ma jistadx 'il barra ħafna mill-blat għax jekk taqbad ħuta minn barra, din iddum iċċafċaf sakemm twassalha l-art, allura l-kaħli l-oħra tinduna li hemm iċ-ċajt u ddabbar rasha. L-istess jekk teħlislek waħda, tista' żżarma għax il-kaħli l-ieħor jitlaq magħha.

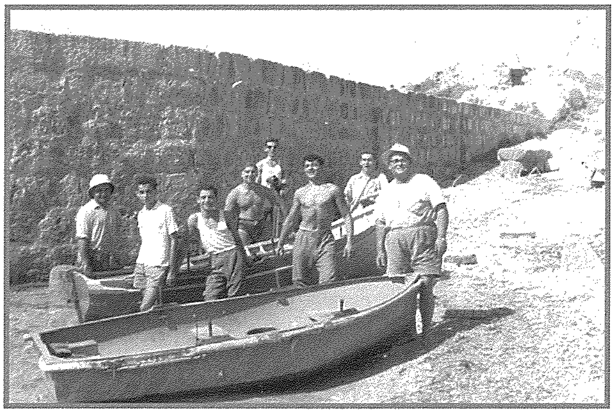

Dun Balen ma' ċoma żgħażagħ wara s-Sur tax-Xquq. Il-frejgatini huma tiegħu u ta' Eddie Camilleri. Ritratt: Ninu Cutajar.

Kien hemm min tilef ħajtu meta kaxkru l-baħar waqt li kien għall-kaħli. Karmnu Muscat il-Baġlu jgħoddha b'waħda. Kien qed jistad mill-**Bilbel** meta kolp kbir ħadu l-baħar. Ma seta' jitla' lura l-art b'xejn. Baqa' dieħel maċ-ċaqliq sakemm fl-aħħar iggranfa ma' skoll fejn il-**Ħarq tan-Niġes** u ħelisha ħafif.

L-ewwel darba li Alfred mar ix-Xquq kien ma' Dun Balen, li stieden lilu u lil kuġinuh, peress li kienu jgħinuh fil-quddiesa, biex imorru miegħu għal tal-qiegħ. Baqa' b'ħalqu miftuħ meta Dun Balen beda jgħidilhom "Ejjew nersqu 'l hawn ħalli naqbdu ftit brieqex," u mill-qiegħ kienu jibdew itellgħu burqax wara l-ieħor. Kien ikun jaf mill-post x'ħut kien se jsib.[6]

Dun Balen kien iqaddes il-quddiesa msejħa tal-kaċċaturi, dik tal-erbgħa ta' filgħodu. Qabel ma tibda l-quddiesa kien jibda jqarben, imbagħad kien jerġa' jqarben hekk kif tispiċċa, għal dawk li kienu waslu 'tard'. Ħafna mill-kaċċaturi kienu jintefgħu fejn il-bieb ta' barra, jistagħġbu fuq il-gamiem li kien għadda l-ġurnata ta' qabel, fuq dak li kellu jpassi dakinhar u jbassru fuq dak li kellu jiġi fil-bqija tal-passa. Ħafna drabi kienu jindunaw li spiċċat il-quddiesa meta kienu jisimgħu lil Dun Balen jistartja l-mutur bis-*sidecar,* xħin ikun dabbar rasu lejn ix-Xquq! Ġieli kien ikollu l-kelb miegħu u dan kien jinbaħ matul it-triq kollha![7]

Dun Balen jisparixxi!

Kien żmien il-lampuki meta Dun Balen ħareġ bil-frejgatina ma' Pawlu Vella tas-Suttani. F'daqqa waħda feġġet sħaba mil-Lbiċ imma Dun Balen

deherlu li l-ajru kien se jgħaddilu malajr, allura baqa' jrejjex. Infetħu bibien is-sema u kellhom jidħlu jistkennu bil-frejgatina b'kollox f'**Għar Ħamiema**. Beda nieżel ħafna ilma mas-sies tal-Qammieħ u l-mewġ beda jogħla tant li Dun Balen u Pawlu ma setgħu joħorġu b'xejn mill-għar għax il-mewġ kien faċċata. Hekk kif ix-xita naqqset, ħut Dun Balen marru jittawlu minn fuq ix-xifer ta' **Bunuħħala**, mingħalihom li se jaraw il-frejgatina sorġuta fil-bajja. Imma hekk kif ma rawhiex, la hemm, u lanqas fuq il-baħar, malajr infaxxaw rashom u bdew jgħidu li Dun Balen intilef b'kollox! Iżda kif il-baħar serraħ ftit, dehret qoxra ħierġa minn **Għar Ħamiema** u ħadu r-ruħ! Ta' min jgħid li Vella ma resaqx aktar lejn il-baħar![8]

Spija tal-Ġermaniżi fil-Bajja tax-Xquq!

Kien żmien il-gwerra u mill-irdumijiet ta' Ħad Dingli kien għadu kif inqabad Carmelo Borg Pisani. Dan kien Malti li kien jgħix l-Italja u tniżżel minn sottomarin Taljan biex jispija u jagħti informazzjoni lill-għadu fuq id-difiża tal-Gżejjer Maltin. Għalhekk tistgħu taħsbu kif id-diskors fil-każini u l-ħwienet Melleħin kien biss fuq dan is-suġġett. Ġara li Pawlu Vella ta' Salvatur kien nieżel ix-Xquq għall-kaħli kmieni filgħodu meta fil-bokka tal-**Bajja tax-Xquq** lemaħ qoxra u ġo fiha raġel jagħmel is-sinjali lejn ix-xefaq. Pawlu tatu rasu. Ma kienx jaf imurx jgħid lis-suldati li kien hemm fil-*beachpost* fil-viċin. Il-proxxmu ta' fuq il-baħar kien għadu jxejjer idejh u jibgħat is-sinjali, wieħed wara l-ieħor. Sadanittant kien beda jbexbex sew u hawn Pawlu nduna li dak l-ispija ma kien ħadd għajr Karmnu Grima l-Ħanx, li kien qed jittrajna (jitlaq il-kulpara u jiġbidha 'il fuq b'salt) għall-klamari!

Darb'oħra waqgħu xi *parachute mines* 'il barra mill-**Għawseġ** u splodew fil-baħar. Kien hemm xi Melleħin jaqtgħu t-torba għat-toroq fejn it-Torri ta' Ciantar u kif dawn indunaw li bl-isplużjonijiet kien tela' ħafna ħut fil-wiċċ, inqala' ferħ ta' ġenn. Min kellu frejgatina vara mix-Xquq u min kien sfurtunat ħareġ bil-għawm, kulħadd ilaqqat ħut kemm jiflaħ. Kien hemm Ġużepp Bartolo t-Tirlikku li spiċċa b'żewġ muletti sbieħ f'idejh. Il-problema kienet li ra mulett imdaqqas ieħor iferfer fil-wiċċ u issa ma kienx baqagħlu jdejn! Allura għam sa ħdejh, poġġa ħuta minnhom ġo ħalqu u b'hekk seta' jaħtaf il-mulett l-ieħor. Iżda l-mulett li żamm f'ħalqu kien għadu ħaj, allura ferfer tnejn, niżillu sal-ġerżuma u kien għoddu fgah![9]

Tela' għalih kelb il-baħar

Is-sajd bil-ġelatina[10] minn dejjem kien illegali iżda dan qatt ma waqqaf lil xi Melleħin milli jistadu biha, minkejja li kien hemm anke min weġġa' serjament meta tajjar idejh. Għodwa minnhom, xi persuni kienu qegħdin mal-**Ħajt tal-Qammieħ**[11] meta raw il-ħut ifawwar fil-wiċċ. Għalhekk wieħed minnhom kien pront qabbad in-niċċa u tefa' l-ġelatina l-baħar. Hekk kif l-ilma waqaf ibaqbaq, sajjied minnhom qabeż jiġbor il-ħut. F'daqqa waħda sema' lil sħabu jwerżqu u jippuntaw b'idejhom u xħin ħares lura ra xewka ta' ħuta kbira riesqa lejh. Kien kelb il-baħar li kif xamm id-demm tal-ħut tela' jfittex u mmarka lill-għawwiem. Dak il-povru beda jgħum b'kemm kellu saħħa lejn l-art imma l-kelb il-baħar kien eħfef minnu. Kif ra hekk, wieħed minn sħabu minn fuq l-art qabad il-kelb li kellhom magħhom u tefgħu l-baħar quddiem il-ħuta u din ħatfitu u niżżlitu magħha. Is-sajjied wasal l-art qawwi u sħiħ filwaqt li l-miskin ta' kelb spiċċa f'żaqq il-ħuta.[12]

"Dik fejn setgħet marret ħoj!"

Joe Camilleri l-Baqrambun[13] jiftakar kif flimkien ma' missieru Ġamri kienu jmorru Għajn Żejtuna jaqtgħu l-qasab, imbagħad isaħħnuhom biex jiddrittawhom u b'hekk kienu jużawhom biex jistadu għall-kaħli. Jiftakar ukoll il-qoton miżrugħ il-Prajjet (isem ieħor għax-Xquq), barra l-ħafna dwieli u tin li kienu jikbru fl-imniedaq bejn il-blt.

Joe tal-Baqrambun ma' wħud minn sħabu fil-minżel l-antik tax-Xquq.
Ritratt: Joe Camilleri.

Ġamri u ibnu kienu għall-kaħli l-**Għawseġ** meta raw xi ħaġa mdaqqsa dieħla mal-mewġ. Kienet frejgatina ta' xi għaxar piedi li waqgħet minn fuq xi bastiment u telqet għal riħha. Hekk kif din resqet lejn l-art, tefgħulha ġebla marbuta ma' ħabel, ġibduha lejhom u tellgħuha l-art biex ma titfarrakx mal-blat. Imbagħad, Karmnu l-Ħanx ħadhielhom ix-Xquq u minn hemm bdiet il-karriera tas-sajd fuq il-baħar tal-Baqrambun.

Dan Ġamri fettillu li jibni kamra x-Xquq biex fiha jżomm din l-imbierka frejgatina. Il-problema kienet li fejn ipponta li jibniha kien hemm blata daqshiex u kulħadd qallu li kien ikun aħjar li jsib rokna oħra. Imma mid-dehra, Ġamri kellu rasu

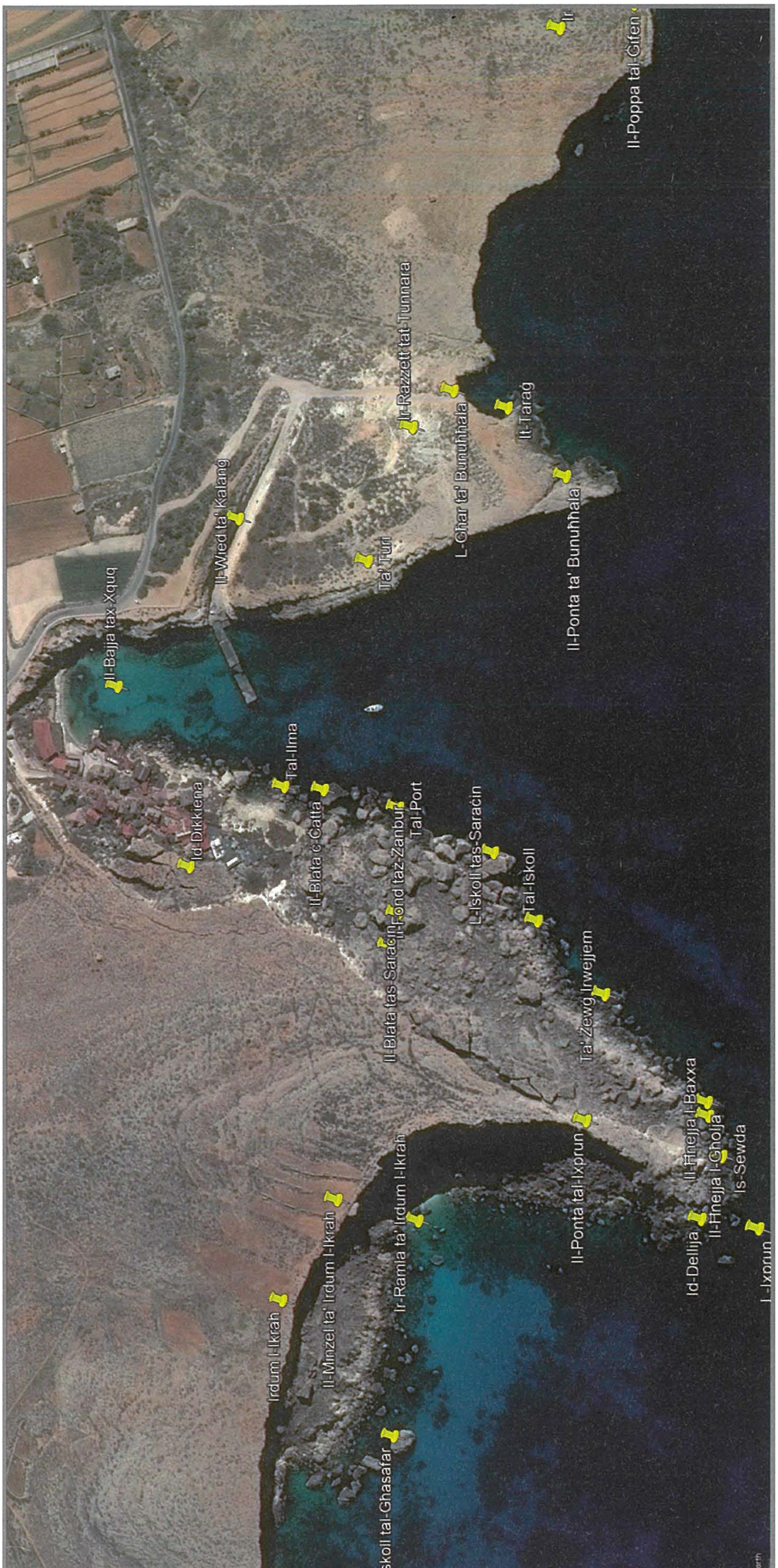

Mappa Ċ - Ismijiet f'irdumijiet grazzi għal Jimmy Camilleri, Charlie Sciberras, Joe Borg, Alfred Vella u Pawlu Vella.

iebsa aktar mill-blata. Ġab il-baqqun u l-ispnajjar u beda jqatta'. Biex żgur ma jkunx hemm ħela, il-ġebel li qatta' użah biex jibni l-kamra bihom. U ta' rasu għaddiet!

Kienu jiġu l-Mellieħa xi Għawdxin[14] minn tal-Bott u l-Baqrambun offrielhom biex jorqdu fil-kamra tiegħu. Dawn kienu jkalaw in-nassi tal-vopi filgħaxija, li jaqbdu jpoġġuha ġo barrada[15] u filgħodu jitilgħu bil-kannestri fuq rashom il-Mellieħa biex ibiegħuha. Darba minnhom, Joe kien ma' dawn l-Għawdxin fuq il-baħar u mess lilu jtella' n-nassa mill-baħar. Hekk kif qorbot lejn il-frejgatina nduna li n-nassa kienet se tinqasam bil-vopi li kien fiha. Imma fis-siegħa u l-ħin feġġ dell kbir mill-qiegħ, ħass ġibda qawwija u spiċċa bil-ħabel biss f'idu. Temtem "In-nassa m'għadhiex hawn!" u l-Għawdxi wieġbu "Dik fejn setgħet marret ħoj?!" Imma hekk kien: ħuta kbira telgħet mill-qiegħ, telqet bin-nassa b'kollox u ħalliethom b'idhom f'idhom!

Kien April u Joe l-Baqrambun mar għall-gamiem ma' tal-Basli. Intefa' bilqiegħda wara n-nassab u bilkemm ma kienx beda jogħnos meta f'daqqa waħda sema' "Tiċċaqlaqx! Tiċċaqlaqx!" Imbagħad bħal tvenvin, in-nassab inġibed lura u l-lasti ċekċku mal-blat! Il-Basli kien ra teftifa gamiem ġejja u hekk kif uriha l-gamiema tat-taħrik, żewġ teftifiet oħra ngħaqdu magħha, u s-serbut gamiem kollu għodos għall-ġewwa. Il-Basli qaleb imma tant kemm kien hemm gamiem li żammlu xibka minnhom wieqfa. Minkejja li nqalbet xibka waħda, xorta qabdu 45 waħda![16]

"Kelb ix-Xquq tistmah"

Ġanni Grima l-Ħanx jiftakar ix-Xquq baħħ. Kien hemm biss is-**Sur**, li skont missieru Karmnu, kienu ġabu l-ġebel għalih mill-**Barriera tad-Delli**, u l-ftit kmamar tas-sajjieda. Il-bqija naqra raba' maħduma minn tal-Bajjadon u tal-Gamblu. Karmnu kien jgħid li kelb ix-Xquq tistmah, peress li kien jinbaħ jekk ifiġġ xi ħadd, għax il-bqija stajt toqtol u tidfen.

Hemm skoll jew blata mal-baħar imsejħa **tas-Saraċin** li missieru kien jgħidlu li tissejjaħ hekk għax dan is-Saraċin kien qed jistad minn fuqha u waqa' l-baħar.[17] Skont Ġanni Fenech ta' Kullatu, is-Saraċin kellu l-flus moħbija taħt din il-blata u meta kienet tkun ġurnata bnazzi kien ixemmixhom fuqha![18] Din il-blata hija importanti ħafna għas-sajjieda tax-Xquq għax int u ħiereġ mill-bajja trid tgħaddi tħakkek magħha, peress li ftit 'il barra minnha hemm żewġ skolli moħbija taħt l-ilma.

Fil-kamra tal-irdum, tal-Ħanx kienu jżommu l-ixkatlar li hija xibka b'malji wiesgħa biex taqbad ħut imdaqqas bħal xkatli, mazzoli, bonnijiet u ħamiem. Kienu jistadu bil-lazz tal-qanneb, li trid tnixxfu wara kull sajda u l-ixilfa kienu magħmula

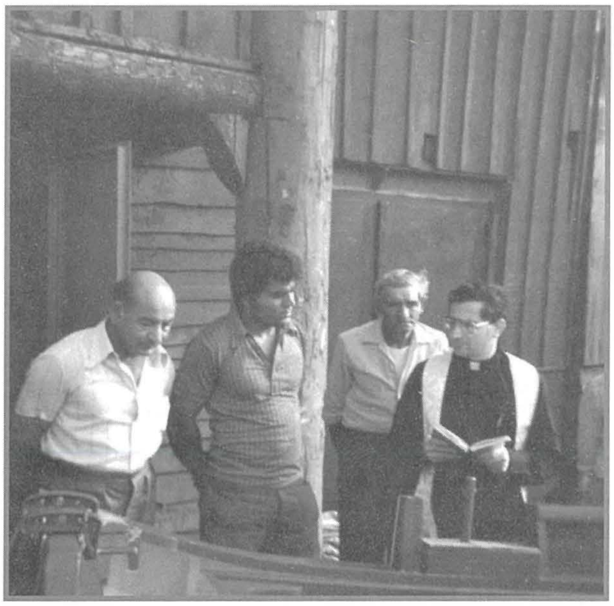

Joe Camilleri tal-Baqrambun, Ġanni Grima l-Ħanx u Pawlu Vella, flimkien ma' Dun Nażżaren, waqt it-tberik tal-kajjik il-ġdid tal-Ħanx.
Ritratt: Ġanni Grima.

minn denb iż-żiemel. Ġanni jinqala' ħafna għax-xogħol tal-idejn. Darba mar xtara kulpara mingħand Ġamri r-Rabti li kellu ħanut fil-pjazza tal-Mellieħa u wara li qagħad jikkunsidraha ftit, iddeċieda li jagħmel waħda bħalha. U tant kemm ġiet tajba li spiċċa jbiegħ il-krapar lir-Rabti hu. Interessanti l-qawl li jgħid Ġanni u sajjieda oħra, "Għall-arżnelli f'San Mattija, jekk ma ssibhiex filgħodu, issibha filgħaxija" jiġifieri f'Marzu, l-arżnelli tpassi żgur[19]

Sajda Lampuki

Lejla minnhom, Ġanni l-Ħanx kien għall-klamari meta beda jara ħafna mergħa (ħut żgħir) dieħla lejn l-art. Qatt ma kien ra daqshekk ħut! L-għada filgħodu, it-28 ta' Awwissu, hekk kif kien ħiereġ mill-bokka, weħlet lampuka u hekk kif ġabha qrib il-frejgatina nduna li l-baħar madwaru mtela' lampuki, li ġiet ma' seħbitha li kienet imwaħħla mar-rixa. Beda jkala l-konz bil-klamari tal-ġurnata ta' qabel u huma u ħerġin is-snanar, il-lampuki bdiet titla' u tieħu l-lixka mill-ewwel. Is-sufri li jżommu l-konz fil-wiċċ bdew jegħrqu taħt l-ilma jew jiġru 'l hemm u 'l hawn fil-wiċċ. Mank laħaq kalaħ li ma bediex jiġbru lura. F'kull sunnara kważi kien hemm ħuta. Qatta' l-ġurnata jistad bil-konz u bir-rixa u qabad xi seba' mija b'kollox.[20]

Żewġ Baleni

Peress li barra mix-Xquq hemm baħar fond ġmielu, jagħmel ħut kbir li ftit jidher fi bnadi oħra ta' Malta. Kemm-il darba ntlemħet xi kurazza, li hija tip ta' kelb il-baħar. Darba minnhom, Ġanni ra xi tifwir fil-wiċċ u ħaseb li kien ġej id-denfil. Imma kienu żewġ baleni kbar, qishom żewġ sottomarini,

itajru l-ilma minn fuq daharhom, li baqgħu sejrin lejn il-**Ħajt tal-Qammieħ**.[21]

Saħansitra t-tonn li kien jinqabad mit-Tunnara tad-Delli kien ikun ħafna ikbar. Kien jissejjaħ Tonn tal-Qamla[22] u biex jittella' l-art kien hemm xi tarjoli fil-ponta ta' **Bunuħħala**.[23] Fuq ix-xifer ta' **Bunuħħala** kien hemm ukoll il-**Maħżen tat-Tunnara** jew kif kien magħruf ukoll, il-kamra ta' Turi. Turi kien is-sid tat-Tunnara.[24] Waħda mir-raġunijiet li t-Tunnara tad-Delli ma baqgħetx titkala kienet il-kurrent qawwi li hemm fl-inħawi, tant li x-xibka kien ikollha bżonn ħafna ankri biex iżżomm f'postha.

Fl-inħawi tax-Xquq kien hemm ukoll bomba kbira li fil-gwerra kienet waqgħet qrib il-kamp tal-Għadira u biex ħelsu minnha, l-Ingliżi tefgħuha miċ-Ċumnija għal isfel.[25] Imma xi ħadd irrappurtaha, ġew b'vapurett, waħħlulha geġwiġija *wires* u splodewha. Bl-isplużjoni waqgħet biċċa mix-xifer u ġie ffurmat għar, li sal-lum għadu msejjaħ l-**Għar tal-Bomba**.[26]

Dun Balen dritt għal ġol-ħajt.

Darba minnhom, Ġanni, li kien għadu tfal, rikeb ma' Dun Balen biex iwasslu mix-Xquq sal-Mellieħa. Dun Balen kien bil-mutur, li kellu biss *gear* wieħed u Ġanni spiċċa bilqiegħda fis-*sidecar*. Hekk kif waslu qrib l-istatwa tar-ruħ tal-purgatorju li hemm wara s-Santwarju, il-mutur beda jmajna u peress li Dun Balen ma setax jibdel il-*gear*, l-unika soluzzjoni kienet li jgħid lil Ġanni biex jaqbeż minn fuq il-mutur. Ġanni għamel kif qallu l-qassis imma hekk kif Dun Balen ħares lura biex jara fejn kien mar Ġanni, il-mutur, li issa kien ħa r-ruħ għax naqaslu t-toqol, żied fil-veloċità u Dun Balen spiċċa mkaħħal mal-ħajt li kien hemm fil-ġenb tat-triq![27]

Għamiltu għaġeb għal 'tre tonnini'!

Nenu Fenech ta' Silà jiftakar li missieru Ġamri kien dejjem jgħidlu li mill-baħar ma taqlax x'tiekol u allura m'għandux xi jridu. Għalhekk Nenu sema' minnu u xtara trakk tal-linja. Imma biex għamel hekk, sallab lil missieru bid-dejn! Però Nenu xorta baqa' jħobb il-baħar. Jiftakar meta kien tfal kien 'jisraq' xi biċċa ħarira lil missieru u joqgħod jistad għall-bubin fuq xi blata x-Xquq. Ommu kienet tinżel l-irdum għas-sitta ta' filgħodu, toqgħod tgħid ir-rużarju u mbagħad, kif jidħol missieru bil-klamari, kienet titlaq bihom biex tbiegħhom. Ġamri kien iwissiha biex ma tgħaddix mill-Ġnejna imma taqbad it-triq ta' qalb ix-xagħri biex ħadd ma jaraha għaddejja u jinduna li mix-Xquq kienu qed jinqabdu l-klamari. Nenu għadu sal-ġurnata tal-lum jistad bil-frejgatina ta' missieru, għax kif qal hu, dik rabbiet lilu, lill-ġenituri tiegħu u lil ħutu.

Ġamri kien jirrakkonta ġrajja li seħħet fuq it-Tunnara tad-Delli. L-għassiesa max-xibka ndunaw li kien daħal il-ħut u kienu pronti għalqu x-xibka. Bdew jerfgħu imma xi ħaġa marret żmerċ għax kif ix-xibka qorbot lejn il-wiċċ, tliet tonniet kbar żgiġġaw minn bejn il-ħitan tax-xibka, li ma kinux għalqu sew. Kif indunaw li l-ħut kien se jaħrabilhom kollu, taw ganċ lil wieħed imlaqqam il-Presepju u dan spiċċa jissielet biex iżomm ix-xibka magħluqa. Sadanittant, Sqalli li kien hemm magħhom beda jgħidilhom li għamlu għaġeb għal tliet tonniet żgħar, 'tre tonnini', għax ma ndunax li kien għad fadal il-ħut maqbud. U x'ħut! Qabdu 47 tonnu ta' tlitt iqnatar (240 kilo)-il wieħed. L-Isqalli tant kemm ħassu li waqa' għaċ-ċajt li beda jagħti fuq wiċċu.

Nenu u missieru darba kellhom esperjenza tal-biża'. Kienu għall-klamari meta semgħu tifwir fil-wiċċ u fid-dawl ta' qamar raw ħuta kbira, fiha daqs il-frejgatina, aktarx kelb il-baħar. Allura missieru qabad l-imqadef u beda dieħel 'il ġewwa imma l-ħuta baqgħet issegwihom sa ma waslu qrib l-art, fejn imbagħad dabbret rasha.[28]

Ma riedet titla' b'xejn fil-fregatina!

Għodwa minnhom, Nenu u missieru marru jerfgħu l-ħjut. Il-ħjut huma lanez b'sunnara fit-tarf li jkollhom xi biċċa siċċa, qarnita jew ħuta bħala lixka u jitħallew jistadu mal-lejl. Il-ħjut jistgħu jintefgħu kemm minn fuq l-art kif ukoll minn fuq il-baħar. Jekk jintefgħu minn fuq il-baħar, xorta jintrabtu mal-art għalkemm ġieli rabtuhom ma' sufra fil-wiċċ. Hekk kif marru jerfgħu lanza minnhom sabu lil min jiġbed. Ta' xejn issieltu mal-ħuta għax ma

Ġamri Fenech ta' Silà, Ġużi Cutajar tan-Naxxarija u missieru Karmnu Cutajar ta' Żumini.
Ritratt: Ġużi Cutajar.

riedet iċċedi b'xejn. Kienet ċerna ta' xi tletin kilo, qisha ħmar tas-sienja ddur taħthom fil-fond, bla ma ċċedi pulzier. Fl-aħħar Nenu niżel l-art u mar għal Jimmy tat-Tabakku, li kien jaħdem ta' għaddas it-tarzna. Dan ġie armat sa snienu bil-*harpoon* u kien pront għodos għaliha u sparalha. Iċ-ċerna tat ruħha

b'mirbuħa u bdiet tiela' lejn il-wiċċ ħelu ħelu. Imma hekk kif din waslet fejn il-frejgatina, indunat x'kien ġej, tfarfet tnejn, u niżlet b'kemm kellha saħħa lejn il-fond. Tant kemm tat salt qawwi li ħadet il-*harpoon* minn idejn Jimmy u baqgħet sejra b'kollox! Kif qal sew Nenu, "Ma kellhiex tkun għalina!"[29]

Interessanti li jekk ċerna tieħu s-sunnara u torbot fil-bejta, jiġifieri twaħħal ix-xewka ta' daharha ġol-blat, din ma kienu jaqalgħuha b'xejn. Allura kienu jdaħħlu porċellat fix-xlief u jitilquh 'l isfel. Porċellat qisu ċagħka tal-ġebel. Meta kien jintelaq, dan kien jinżel max-xlief stirat. Ġieli laqat iċ-ċerna fil-bejta u din kienet tagħti s-salt biex titlaq. Hawnhekk is-sajjied ikun pront jiġbidha 'l fuq. Inkella kienu jużaw il-porċellat biex jiġbdu ċ-ċerna minn pożizzjoni differenti forsi tinqala'.[30]

Ġamri kien jagħmel in-nassi bil-qasab li jaqta' mill-widien. Il-qasab kien jaqsmu f'ħmistax-il biċċa rqiqa u jibda jorbot u jgħaqqad in-nassi bih. In-nassi kienu jsiru wkoll mid-dîsa li kienet tiġi minn Tuneż u l-Marokk, kif ukoll mis-simar li kien jinqata' mill-Għadira. Ta' min jgħid li s-sengħa tan-nassi wiritha wkoll ibnu Nenu. Nassi hemm ħafna tipi bħal tal-vopi, tat-trill, tat-tixrid, tal-imrejjen, tal-arżnell u taċ-ċawl, kif ukoll il-barrada.[31]

Għamel qassata!

Ġużi Cutajar Żumini jiftakar li kien għadu bil-kemm tgħallem jimxi sew li ma kienx jinżel l-irdum ma' missieru Nardu, isib xi ħarira ħażina li kien jarmi Dun Balen u jintefa' jistad għal xi mazzun jew xi burqax. Inkella jixxabbat ma' xi blata, jara kif se jisraq xi bejta tal-għasafar tal-bejt, biex imbagħad irabbihom id-dar.

Jiftakar li kien qed jilgħab ix-Xquq meta ħuh qabad qassata, brama kbira li tidher fi żmien il-lampuki. Minkejja li mhix velenuża għandha dehra kerha, allura hekk kif ra lil ħuh ġej biha stkerraħha. Ħuh hekk ried u telaq jiġri warajh biha. Ġużi ħarab qisu fenek tal-libru, tela' fuq is-**Sur** u kien għaddej qisu xi atleta tal-Olimpjadi xħin sieqa marret fil-vojt u waqa' kważi sular għal isfel. Spiċċa qisu l-aċċjomu, iwaħwaħ bl-uġiegħ. Hawnhekk feġġ Dun Balen, armat bil-kaxxa tal-ewwel għajnuna, li kienet tinkludi biss flixkun bid-*Dettol* u filwaqt li ħasel lil Ġużi bil-likwidu kannella, ta ħasla ikbar lil ħu Ġużi tal-qassata li kien għamel![32]

Qabad ankra – darbtejn

Għodwa minnhom, Ġużi kien fejn il-**Marbat tat-Tunnara**, itella' l-parit, xħin il-winċ beda jżarżar u jitqanżaħ. Induna li fil-parit kien hemm xi ħaġa kbira. Dehret dalma sewda mkebba fix-xibka tiela' mill-qiegħ u xħin id-dell qorob mal-frejgatina, induna li kien qabad ankra! Issa kellu problema għax kien waħdu u ma seta' jagħmel xejn, allura tefa' kollox lura l-baħar u mar għaliha filgħaxija flimkien ma' ibnu. Hekk kif reġgħu tellgħuha fil-wiċċ, ħatfuha bejn tnejn u tqanżah minn hawn u erfa' minn hemm, poġġewha fil-pruwa. Kienet ankra tat-tunnara. U żmien wara qabad oħra imma din id-darba minn aktar fond. Ġużi għadda ż-żewġ ankri lill-Mużew tat-Tunnara.[33]

Baqra mal-lejl

Darb'oħra Ġużi, Nardu u Karmnu Grech ta' Żamżam kienu għall-klamari billejl meta semgħu qisha għajta ta' baqra ġejja minn fuq il-baħar. Ħarsu lejn minn fejn ġej il-ħoss imma ma raw xejn. L-għajta bdiet toqrob u f'daqqa waħda kien hemm ċafċifa u feġġ dahar ta' ħuta enormi fil-wiċċ tal-baħar. Nardu kien pront ħataf l-imqadef u hemm trid tara l-frejgatina żżiġġ fuq l-ilma, qisha xi dgħajsa tar-regatta! Daħlu sparati l-eqreb art, **iċ-Ċumnija**, u mbagħad għaddew iħokku mal-blat sa ma waslu x-Xquq. Ġużi għadu ma jafx x'setgħet kienet dik il-ħuta enormi għalkemm il-ħoss ta' baqra li semgħu seta' kien l-arja ħierġa mill-pajp tan-nifs ta' balena.[34]

"Dik taqlibna!"

Minkejja li l-baħar dam għal ħafna snin jagħmillu d-deni, Ġużi Cutajar tan-Naxxarija[35] xorta kien iħobb jistad. Ġieli mar ma' missieru Karmnu u kellu jinżel lura l-art għax kien jispiċċa ma jiflaħx. Imbagħad kien ikollu jkompli s-sajda minn fuq il-blat.

Jiftakar kif darba webbel lil missieru jġiblu bejta għasafar mill-**Iskoll tal-Għasafar**.[36] Karmnu niżel minn fuq il-frejgatina, ixxabbat ftit u daħħal idejh fl-ewwel toqba li sab. Imma hemm ħa l-qatgħa ta' ħajtu meta minflok frieħ tal-bejt, mill-bejta ħareġ ġurdien mill-kbar.

Karmnu u Ġużi kienu dilettanti tal-lampa fuq il-baħar. Kienu joħorġu mix-Xquq b'lampa b'żewġ *mantles* imqabbda ma' ċilindru tal-gass u żewġ ħġiġiet biex jittawlu minnhom. Missieru Karmnu kien mustaċċun fuq l-imqadef u kien idawwar id-dgħajsa kif irid, jinkaljaha jew iżommha wieqfa skont kif kien hemm bżonn. Magħhom ġieli marru ż-Żeżża, it-Tirlikku jew Karmnu ta' Babbara, li kellu lampa bi sħab ma' Karmnu.

Lejla minnhom kienu għaddejjin fejn l-**Iskoll tas-Saraċin** meta taħthom raw qisu liżar. Kienet qarnita daqs dinja, f'erbat iqjiem ilma. Ġużi beda jaħsibha jiffuxxnahiex għax beża' li taqbad mal-frejgatina u taqlibhom b'kollox. Imbagħad għamel ftit kuraġġ, niżżel il-foxxna eżatt fuq rasha, taha daqqa u kien pront tellagħha 'l fuq biex ma jagħtix ċans lil dak il-mostru jaħtaf mal-blat. Kien fiha 16-il kilo![37]

Il-mutur ma riedx jistartja

Kien bnazzi allura Karmnu, Ġużi u Nenu ta' Silà varaw mill-Armier u rħewlha lejn il-**Bajja taċ-Ċirkewwa** bl-imqadef, iduru bil-lampa. Hekk kif daru mal-moll taċ-Ċirkewwa qamet żiffa mil-Lbiċ u r-riħ baqa' jżid sakemm f'daqqa waħda qamet tempesta. Hemmhekk kienu bil-faċċata, allura Karmnu qabad il-ħabel tal-mutur u tah ġibda. Il-mutur qaħqaħ tnejn u ma startjax. Ta' xejn baqgħu jissieltu miegħu għax ma ried jaqbad b'xejn. Ir-riħ beda jressaqhom fejn jorbot il-vapur t'Għawdex meta jkun il-maltemp. Hekk kif kien baqa' xi 10 metri biex ifarrakhom mal-moll, Karmnu talab lill-Madonna u qalilha "Mhux hawn, Madonna, mhux hawn." U l-mutur startja! Daħlu l-**Bajja taċ-Ċirkewwa**, niżżlu l-parati[38] u tellgħu l-frejgatina l-art. Ġużi bela' mixja sal-Armier biex iġib il-karozza u minkejja li kien imxarrab għasra bir-raxx tal-baħar, sakemm wasal laħaq nixef tant kemm kien riħ. Id-dgħajsa għamlet tlitt ijiem torqod għall-frisk fil-bajja taċ-Ċirkewwa sakemm il-baħar reġa' bbnazza.

Karmnu kien ukoll dilettant kbir tal-imħar. Kien jaqilgħu bil-qallija, li qisha tornavit azzarjat. Hemm imħar differenti: dak tal-Qawwi li jkun 'il fuq mill-baħar, dak tas-sellieħ li jkun fl-ilma u dak tal-ħaxixa, li jkollu l-ħaxix tal-baħar jikber fuq qoxortu. Dak tal-Qawwi huwa itjeb minn dak li jkun fuq blat artab. Karmnu kien ibiegħ l-imħar il-Mosta, fejn kien jittiekel nej, bejn pinta u oħra, fil-ħwienet tal-inbid.

Ġużi Cutajar tan-Naxxarija bil-qarnita li qabad bil-lampa minn fejn l-Iskoll tas-Saraċin.
Ritratt: Ġużi Cutajar.

Missier Karmnu, Ġużeppi, kien jiddendel b'ħabel taħt ir-Range, jixxabbat għall-bejtiet taċ-ċief. Bis-sidra taċ-ċief kienu jistadu għas-sargi filwaqt li bir-rix tiegħu kienu jagħmlu r-rix għall-ħut.[39]

Sfronda l-għar fejn daħlu jstkennu

Int u nieżel għax-Xquq hemm għar ċkejken li min jaf kemm-il darba serva ta' kenn mix-xita għas-sajjieda u l-bdiewa tal-post. Ġurnata minnhom spiċċaw jistkennu fih Ġużeppi u xi tnejn oħra minn ta' Żumini. Ix-xita bdiet nieżla bil-qliel u ma setgħu joħorġu b'xejn. Fl-aħħar, xħin battiet ftit, dabbru rashom lejn il-Mellieħa. U mnalla! Meta marru lura x-Xquq indunaw li bil-maltemp, is-saqaf tal-għar kien sfronda u li kieku baqgħu hemm, l-għar kien jispiċċa qabarhom.

Karmnu kien dejjem iħalli frejgatina x-Xquq. Induna li xi ħadd kien qed ivaralu din l-imbierka frejgatina u jitlaq idur dawra biha. Wara investigazzjonijiet intensivi, is-suspett waqa' fuq it-tfal ta' ħutu. Allura ġietu idea ġenjali. Mar ġab ġebla daqshiex, rabatha mal-bank b'biċċa *wire* u qafilha b'katnazz. Issa seta' joqgħod b'moħħu mistrieħ li l-frejgatina ma kinitx se titlaq iddur mal-bajja tax-Xquq mingħajr sidha. Imma moħħ it-tfal ma ssibx tarfu. Wara ħafna sar jaf li xorta baqgħu joħorġu bid-dgħajsa, bid-differenza li din id-darba kienet tkun aktar baxxa fl-ilma, għax peress li ma sabux tarf jiftħu l-katnazz, il-ġebla kien ikollhom joħduha dawra magħhom fil-frejgatina![40]

Sajda bil-konz tal-qiegħ wara nofsinhar

Joe Cini tal-Bajjadon jiftakar kif il-familja tagħhom kellhom ir-raba' x-Xquq. Kellhom xi dwieli, jissejħu ta' żaqq il-baqra għax l-għeneb kien qisu biż-żokkra, kif ukoll tin u silla. Missieru wkoll kien jgħidlu li l-irdum, fl-antik, kien jinżera' l-qoton. Minkejja li kien dilettant tar-raba', il-baħar dejjem kien kalamita għalih.

Jiftakar kif darba, hu u ħuh Ġanni, kalaw konż għal tal-qiegħ wara nofsinhar. Tefgħuh f'postijiet fejn kien hemm l-iskolli forsi jinżertaw xi ħuta sabiħa imma bdiet ġejja sunnara wara l-oħra u l-ħut kien qisu fuq strajk tal-ġuħ. Fl-aħħar ġew f'biċċa fejn kien jidher il-qiegħ u ħuh qallu "Issa iktar ma jiġi xejn." Kif qallu hekk weħlu mal-qiegħ. Ħasbu li kienu weħlu mal-alka għax il-qiegħ kien varjit, jiġifieri ramel u alka imma hekk kif issikkaw il-lazz ħassew ġibda tajba. Stennew xi merina imma kien dott ta' ħames kilos. Baqgħu jħossu l-konż jagħti

d-daqqiet u feġġ dott ieħor ta' erba' kilos. Imma l-borma fuq tlieta toqgħod għax warajh feġġ dott ieħor ta' tliet kilos. Il-konz li kien fadal reġa' beda jfannad u mill-fond telgħet traċna ta' kważi żewġ kilos.

Missier Joseph, Ċensu, jiftakar kif darba t-Tunnara tad-Delli għamlet sajda tumbrelli. Kien qiegħed għall-kaċċa **Bunuħħala** u xħin ra l-barkazzi deħlin mar jittawwal ħa jara x'qabdu. Ċensu xammar idejh u spiċċa jgħinhom iqandlu l-kaxxi ppakkjati bil-ħut. Għamel mid-disgħa sa nofsinhar iħott il-kavetti mimlija sa ruħ ommhom bit-tumbrelli.[41]

Għall-gallini Rdum il-Qammieħ

Kien l-14 ta' Novembru, 1984. Joe kien beħsiebu jmur il-baħar imma ħuh Ġanni qallu biex imur miegħu għall-gallini. U ġietu tajba li sema' minnu għax dakinhar il-gallini għamluha. Kien hawn gallini kważi fil-widien u x-xagħri kollha tal-Mellieħa. Kif niżlu l-irdum ħuh mill-ewwel rifes waħda imma marritlu, avolja kien jispara tajjeb. Ma tantx kienu bdew bit-tajjeb! Imma imbagħad ġew f'roqgħa u minnha Joe qabad ħamsa. Il-gallini bilkemm riedu jtiru għax kien hemm xiber nida. Waħda minnhom marret qagħdet eżatt quddiem Ġanni u kif dan ċaqlaq is-senter, ħarġet b'kemm tiflaħ. Kemm kemm laħaq qatilha Joe qabel ma għebet wara blata. Ħuh spara għal oħra u ma setgħu jsibuha b'xejn. Qisha belgħetha l-art. Ma xtaqux jitilfu ħin fuqha allura komplew iduru u b'kollox tajru sbatax-il waħda u qatlu tlettax. Huma u ħerġin lura, fil-passaġġ, sabu l-gallina l-mitlufa. Kienu għaddew miljun darba minn hemm ifittxuha u żgur ma kinitx hemm qabel. Aktarx li kienet moħbija x'imkien, ħarġet fil-passaġġ u mietet.[42]

Tliet wiżżiet

Darb'oħra, Joe il-Bajjadon kien għall-kaħli mal-**Ħajt tal-Qammieħ** meta f'daqqa waħda sema' twerżiqa fuq rasu u mis-smewwiet niżlu tliet wiżżiet qishom ajruplani! Marru qagħdu warajh imma għalkemm għall-kaħli kien armat sa snienu, senter miegħu ma kellux. Itawwal baxx baxx ħa jara fejn qagħdu u rahom jirgħu fuq il-pett, qishom xi tliet nagħġiet. Allura qabad it-triq bil-mixi lejn il-Mellieħa, għax liċenzja tas-sewqan kien għad ma kellux. Kif tbiegħed ftit telaq jiġri kemm jiflaħ, bil-qasba tal-kaħli f'idejh u hekk kif kien tiela' sparat mal-passaġġ, bit-tferfix, weħillu x-xlief ma' ħatba. Imnalla nqatgħet il-ħarira għax kien iweġġa'. Hekk kif wasal Qasam Barrani ltaqa' ma' Ninu t-Timm u dan offrielu li jwasslu l-Mellieħa.

Kif wasal id-dar, ħuh Ġanni staqsih x'kien ġara u kif dan sema' bil-wiżż, ħataf is-senter. Barra sabu li Ninu mar ġab is-senter ukoll! Imma kif qalilhom Joe, kien jixraq li l-ewwel jispara hu għax hu kien rahom joqogħdu. Kif waslu, daħlu baxx baxx u Joe pprova jiġġonta mqar tnejn minnhom. Imma waħda minnhom kixfitu, qabdet ir-rankatura biex tinqata' mill-art u kif fetħet ġwinħajha, għafas il-grillu u saret ballun rix. Imbagħad kien pront immira fuq it-tieni waħda imma feġġew żewġ kanen fuq kull naħa ta' rasu, instemgħu żewġ tiri mgħaġġlin u l-wiżża tkebbet ukoll. Jekk qatilhiex Ninu jew Ġanni Alla biss jaf! It-tielet waħda kienet tbiegħdet sew mill-oħrajn u rawha sejra fit-tul, imbagħad inqabdet l-għada mid-Delli[43]

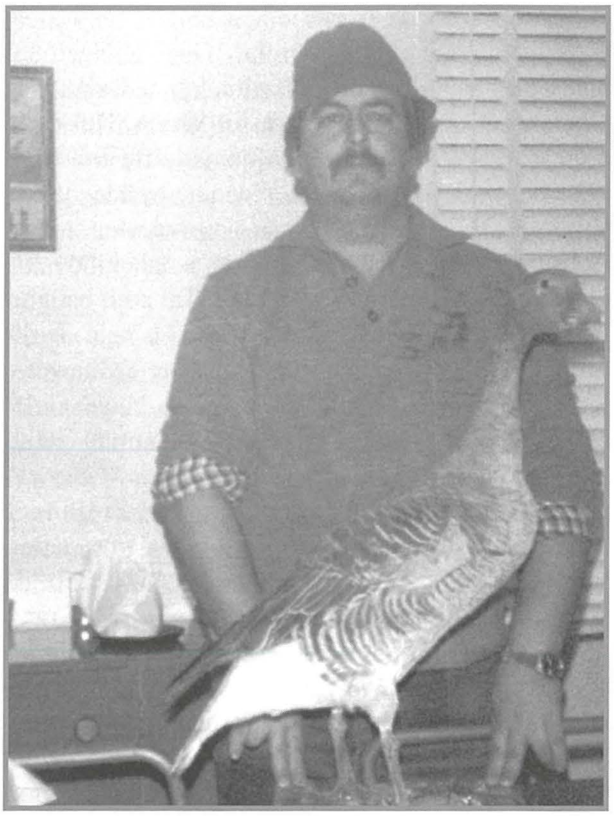

Joe Cini tal-Bajjadon bil-wiżża li qabad mis-sies tal-Qammieħ. Ritratt: Joe Cini.

"Qbadt nagħġa!"

Ta' Kullatu kienu magħrufin għall-ħanut tax-xorb li kellhom fil-Mellieħa. Imma kienu wkoll midħla tax-Xquq minn fejn kienu joħorġu għas-sajd. Karmnu Micallef għadu sal-lum joħroġ bil-Baħri tiegħu, irejjex b'klamar jew siċċa ħajja fil-fond, forsi tmissu xi ħuta sabiħa.

Waħda mill-isbaħ esperjenzi li kellu seħħet il-Ħadd, 21 ta' Marzu 2010. Kien għaddej bil-mod il-mod irejjex mal-qiegħ bi klamar ħaj meta f'daqqa waħda, ix-xlief ħarab minn idejh qisu weħel ma' xi *speedboat*. Karmnu kien pront dawwar il-frejgatina biex ma jiġbidx kontra ta' dak li kien hemm imwaħħal mas-sunnara. Iżda l-ħarira baqgħet tvenven 'il barra bla kontroll, allura Kullatu waħħal

flixkun tal-ilma vojt mas-*swivel* tax-xlief u dan malajr sparixxa lejn il-qiegħ. Kellu tlitt iblalen żgħar tal-plastik u rabathom wieħed wieħed u t-tlieta li huma wkoll għebu max-xlief. Dawn il-blalen u l-flixkun, peress li kienu mimlija bl-arja, kienu qed jiġbdu kontra l-ħuta u jgħajjuha bil-mod il-mod. Wara xi tliet kwarti feġġ l-ewwel ballun, imbagħad it-tieni u t-tielet u fl-aħħar il-flixkun li kien iċċattja ruħu bil-pressa tal-ilma. Hekk kif il-ħuta qorbot lejn il-fregatina, Kullatu nduna li kien waħħal aċċola sabiħa. Beda jgerfex b'idejh ħalli jaqbad il-ġanċ imma ma seta' jsibu mkien. Ftakar li filgħodu, hekk kif kien se jvara, kien ra siċċa, ipprova jaqbadha bih u nsieh warajh fuq il-moll.

Allura kellu problema għax jekk tipprova ttella' ħuta bħal dik ġewwa dgħajsa mingħajr ganċ żgur taqagħlek il-baħar. Hekk kif tinqata' mill-ilma, titqal u jew jinqata' x-xlief jew inkella tinbeżaq is-sunnara. Kien se jċempel lil tal-Baqrambun li kienu ftit 'il bogħod minnu imma nduna li kienu qed jerfgħu l-parit, allura ma setgħux jiċċaqalqu minn fejn kienu. Ma kienx hemm x'tagħmel, wassalha mal-frejgatina u dawwar ħabel pajlor ma' denbha. Hekk kif irnexxielu jorbotha, ħatafha u iġbed minn hemm u kaxkar minn hawn, tefagħha ġewwa. Kien fiha 37 kilo. Hekk kif kien bilqiegħda fuq il-bank

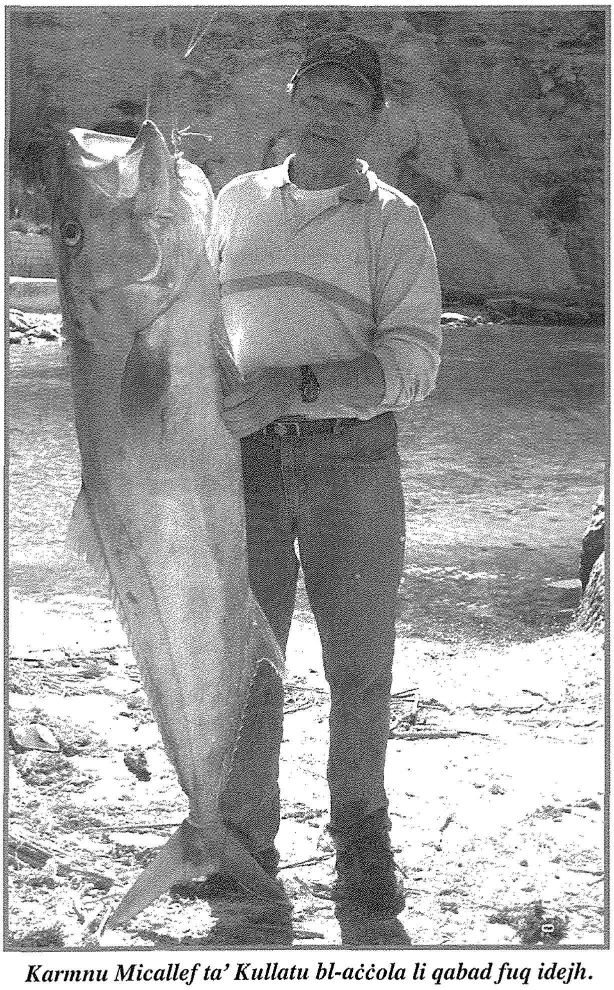

Karmnu Micallef ta' Kullatu bl-aċċola li qabad fuq idejh. Ritratt: Karmnu Micallef.

tal-frejgatina jimsaħ l-għaraq bil-ħuta fuqu, feġġew tal-Baqrambun deħlin lejn l-art. "Qbadt nagħġa!" qalilhom. Ta'min isemmi li Karmnu qabad aċċola oħra ta' 34 kilo imma peress din id-darba kien qed jistad bil-qasba u mhux fuq idejh, il-kedda ħaditha il-qasba u mhux hu![44]

Irdum il-Qammieħ

Bħax-Xquq, Irdum il-Qammieħ[45] minn dejjem ġibed in-nies lejh. Xhieda li r-raba' li hemm l-irdum kien jinħadem 120 sena ilu huwa l-fatt li l-bdiewa tal-post, f'Lulju tal-1899, ġew misruqa minn xi suldati li kienu kkampjati l-Għadira. Għalhekk, Gio. Maria Borg ta' Klara, Giovanni Vella ta' Ċerkes u Andrea Mifsud tal-Għadira talbu kumpens għall-għeneb, bettieħ, dulliegħ u tin li kien għosfor.[46]

Sena wara, Paolo Bonanno ta' Lawrenz, Francesco Sammut il-Kos, Francesco Grima ta' Grezzju, Vittoria Bartolo taz-Zikkin u Francesco Grima ta' Ventur spiċċaw bix-xitel tat-tadam imkisser u bit-tadam misruq meta xi suldati daħlulhom fl-għelieqi ta' Rdum il-Qammieħ.[47]

Xi truppi mill-Kamp tal-Għadira li kienu jimirħu fl-inħawi tax-Xquq u l-Qammieħ ġieli spiċċaw ħażin. F'Marzu tal-1905, il-Kapural Samuel Mitchell, tal-Ewwel Battaljun tar-*Rifle Brigade,* kien qiegħed fuq Irdum l-Ikrah meta waqa' minn fuq ix-xifer għal isfel, għoli ta' 150 pied (45m) u għalkemm baqa' ħaj, miet ftit wara fl-Isptar tal-Kamp Militari tal-Għadira.[48]

Sfrattat il-bagħla

Pawlu Vella tan-Nar isostni li r-raba' ta' Rdum il-Qammieħ huwa raba' tajjeb imma trid tkun taf taħdmu għax peress li tafli, malajr tballtu u ġġibu qisu konkos. Jiftakar kif l-aktar prodott komuni l-irdum kien it-tadam taċ-ċatt bikri, li jinqata' f'Marzu. Peress li Rdum il-Qammieħ huwa kenni mir-riħ fuq u faċċata tax-xemx, it-tadam kien jilħaq qabel għax qisu qiegħed ġo serra. Kienu jitħawlu prodotti oħra bħal qara' aħmar, brunġiel, qara' twil,

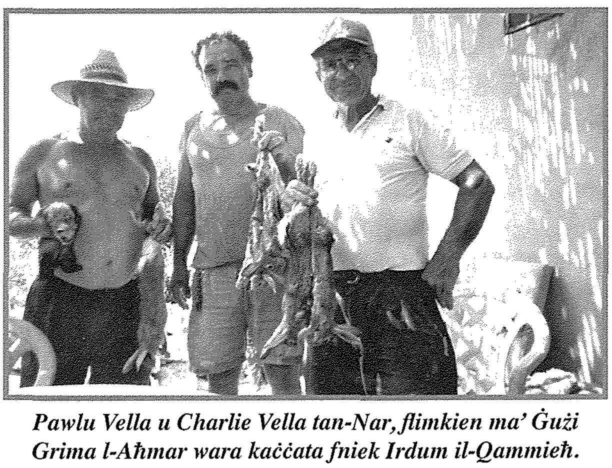

Pawlu Vella u Charlie Vella tan-Nar, flimkien ma' Ġużi Grima l-Aħmar wara kaċċata fniek Irdum il-Qammieħ. Ritratt: Pawlu Vella.

basal, tewm u ħxejjex oħra li ma tantx jittieklu mill-fenek selvaġġ. Jekk kont titħajjar tagħmel xi ħaġa li tifforma parti mill-menu tal-fniek, mal-lejl kienet tisparixxi!

Tan-Nar għandhom mina tal-ilma l-irdum, fonda xi mitt pied. Fuq ġewwa nett hemm żewġ toqbiet qishom imħaffra bil-baramina u minnhom ġej ftit ilma li jispiċċa ġewwa għajn. Din l-għajn hija ffurmata minn blata u fuqha hemm imnaqqxa d-data 1839. Qabel kienu jsaqqu bil-miġra, jiġifieri jagħmlu raddi fil-ħamrija biex jgħaddi l-ilma minnhm.

Il-bhejjem, bħall-ħmir u l-bgħula, kienu jużawhom kemm biex iwassluhom l-irdum, kemm biex jaħartu bihom, kif ukoll biex jieħdu l-prodotti tar-raba' Birkirkara minn fejn kienu jinbiegħu. Pawlu jiftakar kif kellhom bagħla rasha taż-żonqor. Jekk tgħidilha Ħoooooow aktar iżżid il-pass. Darba minnhom kienu qegħdin jaħartu u din qabżiltilha, tnaffret, tat daqqtejn biż-żewġ u ħarbet tiġri l-irdum. Wara ma nafx kemm, il-bagħla sabuha tirgħa qalb il-blat imma l-moħriet li kienet qed tiġbed warajha laħaq spiċċa sulfarini![49]

Erbgħa b'tir!

Pawlu minn dejjem kien dilettant tal-fniek u xi drabi kien jieħu xi ħbieb miegħu l-irdum għall-kaċċa. Għodwa minnhom, kienu hu, ħuh Żeppu, Salvu ta' Mazza u Anġlu tas-Siġġijiet. Il-mistieden speċjali dakinhar kien Joe Caruana ċ-Ċhoker, ħu Salvu ta' Mazza. Dan iċ-Ċhoker ġie armat b'senter tal-kaċċa Amerikan, li skont Pawlu kien fih qantarejn. Il-klieb malajr sabu fenek ġo ħajt u qabel telaq in-nemes, Pawlu ġiegħel lill-oħrajn iwegħduh li kienu se jħallu lil Joe ċ-Ċhoker jispara għall-fenek. Meta kulħadd tah kelmtu, iċ-Ċhoker tela' fuq l-ogħla blata biex jispara mingħajr diffikultà u n-nemes intelaq fil-ħajt. Wara ftit qabeż fenek aħmar, iserbet kemm jiflaħ, iċ-Ċhoker immira u mal-BUMM instema' ħafna għajjat u kliem ħażin. Joe rnexxielu jolqot lil Pawlu, lil Żeppu, lil Salvu u lil Anġlu – b'tir wieħed!

Imma li ġara ma kienx tort ta' Joe. Il-kanna tas-senter kienet xkattatlu (inqasmet) kemm kemm 'il fuq mill-firroll u kellu xorti li ma tilifx subajgħ. Dak iż-żmien kellhom ħabta jikkargaw l-iskrataċ billejl, wara x-xogħol, u bejn in-ngħas u bejn id-dlam, jista' jkun li l-iskartoċċ li għamel ħerba kellu karga porvli doppja. Fortunatament ħadd ma weġġa' serjament għalkemm iċ-Ċhoker kellu xokk kbir fuqu. Ftit ilu, Pawlu mar l-isptar u t-tobba ndunaw li kien baqagħlu ċ-ċomb tifkira ta' dik il-ġurnata.

Darb'oħra, Pawlu kien ma' sieħbu meta l-klieb qalgħu fenek. Pawlu spara fuqu u mat-tir sieħbu beda jwaħwaħ bl-uġigħ, minkejja li Pawlu ma kienx spara fid-direzzjoni tiegħu. Pawlu qalli: "Sparajna flimkien u taret ċomba minn fuq il-blata (tal-Qawwi) u lqattu ġo widintu… naqra ta' jiġifieri, imma… ma ħax pjaċir!" Ittih tort!?[50]

Papoċċ tal-Moda

Kien għamel żmien f'Malta kulħadd armat b'papoċċi blu jew kannella b'qiegħ ċatt. Kienu qishom moda, jew aħjar kienu moda għax ma kienx hawn għażla. Kulħadd bihom, għall-futbol, għar-raba', għall-mixi. Id-difett kbir ta' dawn il-papoċċi kien li kienu jiżolqu aktar minn sallura midluka bix-xaħam u s-sapun.

Darba Pawlu kien għall-kaċċa liebes wieħed minn dawn il-famużi papoċċi. Hekk kif wasal fuq il-**Mina** tal-ilma spara għall-fenek u qatlu. Kienet għamlet irxiexa dak il-lejl u hekk kif kien nieżel għall-fenek, għadda minn fuq blata u l-papoċċ, li kien aktar maħluq biex tiskija bih milli biex timxi fuq il-blat imxarrab, għamel waħda minn tiegħu u Pawlu żelaq u waqa' sular. Spiċċa ġo ħatba sewda, li għal min ma jafx x'inhi, hija arbuxxell b'ħafna frieghi ppuntati u mxewkin. Hekk kif lil Pawlu għidtlu kemm kien sfortunat li kellu jispiċċa ġo dik il-ħatba tal-flaġelli, weġibni "Aħjar milli laqagħni l-blat!" U kellu mitt raġun![51]

Il-borok taċ-Ċumnija

Iċ-**Ċumnija** ħadet isimha mill-fatt li meta l-baħar ikun qawwi, il-mewġ tant jaħbat bis-saħħa li jogħla tliet sulari max-xifer, imbagħad ir-riħ jaqbad ir-raxx u jdaħħlu lejn l-art qisu duħħan. B'hekk ikun qisu ċumnija ddaħħan. Ir-raxx jagħmel ħerba kbira mill-prodotti tar-raba'. Interessanti li **ċ-Ċumnija** m'għadhiex iddaħħan bħal qabel. Fl-antik, il-ħalel kienu jitilgħu ma' blata imma din inqatgħet biċ-ċaqliq. Biż-żmien ifforma speċi ta' għar u l-mewġ

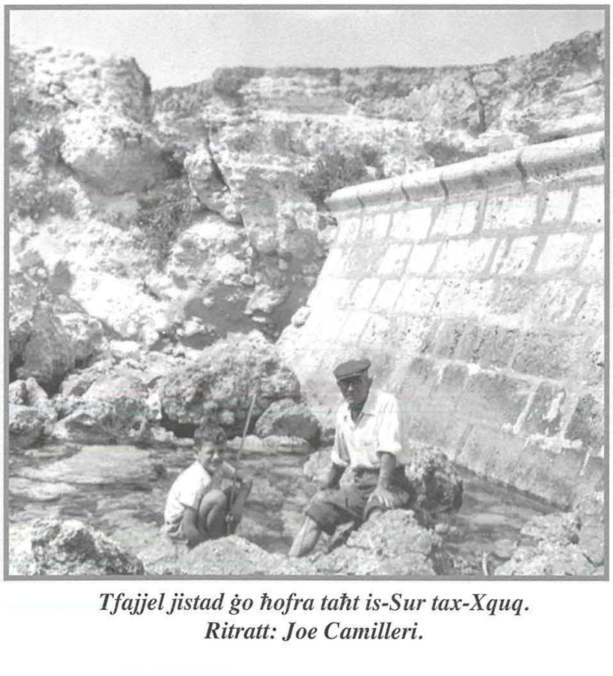

Tfajjel jistad ġo ħofra taħt is-Sur tax-Xquq. Ritratt: Joe Camilleri.

sar jifga ġo fih u mhux jogħla 'l fuq. Illum irid veru jkun qawwi l-baħar biex iċ-**Ċumnija** ddaħħan.[52]

Barra raxx tal-baħar, miċ-**Ċumnija**, għall-ħabta ta' Marzu, jitilgħu wkoll il-papri. Hekk kif jibda jidlam, dawn jitfaċċaw fuq il-baħar u joqogħdu jistrieħu ftit 'il barra mix-xatt, jistennew ix-xemx tidlam, biex imbagħad jaqsmu lejn l-Għadira mal-lejl. Kien ikun hemm ħafna kaċċaturi jistennewhom bil-ħerqa. Hekk kif kien iroxx id-dlam kienu jisimgħu it-tferfir tal-ġwienaħ u l-borok ifiġġu. Imbagħad baraxx tiri u ilsna tan-nar u ferħ ta' ġenn, kulħadd jiġri biex jiġbor. Ħadd ma kien ikun jaf x'waqqa' jew x'laqat, allura min isib xi papra merħba biha. Anzi kien hemm min minflok jispara joqgħod għassa fejn se jaqgħu l-papri u aktarx li dawn kienu jmorru l-aħjar![53]

Agħżel l-aħjar biċċa art

Il-laqam Kejli ġej mill-fatt li xi antenat ta' din il-familja għen lill-Ingliżi jkejlu l-art tal-Aħrax, biex imbagħad din tkun tista' toħroġ b'ċens lill-bdiewa. Ċensu Debono ta' Kejli jiftakar kif bħala ringrazzjament għax-xogħol li kien għamel, l-Ingliżi ħallew lil bużnannuh jagħżel biċċa art li ried. Dan uża moħħu u għażel ix-xagħra tas-Sagħtar. Għamel hekk għax dak iż-żmien, is-sagħtar u x-xewk kien jiswa mitqlu deheb peress li kien jinbiegħ għall-ifran. Imma kif għadda ż-żmien, id-dixxendenti tiegħu ndunaw li kulħadd kellu naqra raba' tajba filwaqt li huma spiċċaw b'xagħra mimlija blat.

Ċensu għandu l-għelieqi Rdum il-Qammieħ. Jiftakar kif kienu jaħdmuh bil-bank,[54] jiġifieri tagħmel raddi jew flanni skont kemm tiflaħ tfannad 'l isfel, titfa' d-demel ġol-flann u tgħaddi bil-kruxxun. B'hekk, meta tagħmel ix-xita, l-ilma jinżel fil-fond u l-ħamrija tibqa' friska anke fis-sajf.[55]

L-Għajta tax-Xifer

Fenomenu stramb li ftit semgħu bih huwa l-għajta jew ir-riħ tax-xifer. Meta jkun bnazzi perfett, mingħajr żiffa riħ, fl-aqwa tas-sajf, f'daqqa waħda jqum riefnu mix-xejn u l-ħatab u l-kappar tax-xifer qisu jkun daħal fihom ix-xjaten. Dan ir-riħ saħansitra jwaqqa' żrar u laqx għal isfel. Jekk qatt ma tkun esperjenzajtu qabel, aktar u aktar billejl, iwerwrek. Fil-fatt, fl-antik, xi kaċċaturi anzjani kienu jdabbru rashom lejn id-dar hekk kif kien jqum dan ir-riħ misterjuż, li xi drabi jdum anke għaxar minuti. Kienu jemmnu li ħarġu tas-setta jduru. Aktarx li dan ir-riħ iseħħ minħabba d-differenza fit-temperatura bejn il-baħar u l-art.[56]

"Ara tolqtu l-kelba"

Kien is-sajf u flimkien ma' Ċensu ta' Kejli kienu marru għall-kaċċa ħut il-mara tiegħu. Kellu kelba

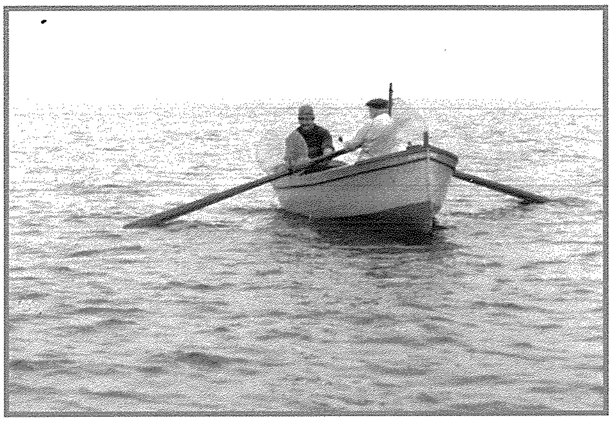

Joe Cini l-Bajjadon ma' missieru Ċensu għall-vopi. Ritratt: Joe Cini.

bieżla u din mal-ewwel qalgħet fenek li għosfor ġol-bejta. Qabel nemmsu, avżahom miljun darba biex joqogħdu attenti kif jisparaw li ma jmorrux jolqtulu l-kelba. Xħin l-oħrajn wegħduh fuq li wegħduh li ma kinux ħa jisparaw bl-addoċċ, telaq in-nemes u wara ftit il-fenek ħareġ. Ċensu, li ma tantx kien emmen il-wegħdi tal-oħrajn, fettillu li joqtol il-fenek malajr kemm jista' jkun qabel tibda l-kaxxa infernali. Hekk kif kien se jagħfas il-grillu, il-kelba telgħet minn wara l-blata tlebbet wara l-fenek u minkejja li laħaq dawwar kemm kemm il-kanna, il-grillu xorta għafsu u laqat il-kelba hu! Il-povra kelba ħarġet l-irdum kollu merfgħuha fuq l-idejn qisha qegħda fil-purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira. Ċensu ma refax fil-vara għax ma kellux kuraġġ jara x'kien għamel lill-kelba. Hekk kif wasal id-dar, ħoll xagħrek u ġib iż-żejt, kemm qala' prosit mingħand il-mara u t-tifla. Imma l-istorja ntemmet b'wiċċ il-ġid għax wara kollox il-kelba ma kellha xejn serju u kif qalli Ċensu, kompliet fil-karriera tagħha ssib il-fniek. Jekk kif kien joħroġ xi fenek kinitx tixtieq li kienet tkun liebsa armatura tal-azzar, dik ħaġa oħra.[57]

"Il-gallina ssibha bil-patata!"

Minkejja li Ċensu ma kienx dilettant ħafna tal-gallini, xorta kien itajjar xi waħda, avolja qablu kienu jkunu għaddew miljun ruħ iduru għaliha. Dan għaliex kif qalli Ċensu, "Il-gallina ssibha bil-patata." Biex iddur għall-fniek sew, irid ikollok paċenzja ta' Ġobb, tintefa' bilqegħda u kemm tiflaħ tissapporti tistenna l-klieb iduru aħjar. U b'hekk, jekk ikun hemm xi gallina moħbija sew, dawn fl-aħħar itajruha. U b'hekk il-gallina tkun sibtha bil-patata, jiġifieri bilqiegħda fuq il-warrani!

Omm Ċensu, Anġla, minn tar-Raġel, kienet tinqala' biex tagħmel il-ħbula mill-pjanta tal-ħalfa. Kienet tħalli l-ħalfa tinxef sew, ixxarrabha ftit ġo banju u wara tibda tobromha sakemm tifforma l-ħbula. B'dawn il-ħbula kienu joħorġu il-qatet tas-silla minn irdum, għalkemm kien hemm min kien

jużahom biex jiddendel max-xifer.[58] Kienu anke jsiru ħbula mix-xgħir aħdar.[59]

Il-kelb ta' nofsillejl

Bidwi ieħor li għandu r-raba' Irdum tal-Qammieħ huwa Joe Borg ta' Kolin. Ilma rdum ma kellux għalkemm kien hemm xi ħofor imħaffrin fit-tafal, mibnija bis-sejjieħ, fejn kien jibqa' jiskula l-ilma tax-xaba'. Meta r-raba' kienet tinħadem bil-kruxxun kienet iżżomm aktar tirgħa u saħansitra kienet tibqa' friska sal-Vitorja. Il-muturi tal-ħart, bix-xfafar tagħhom, iballtu l-ħamrija xi pied 'l isfel mill-wiċċ.

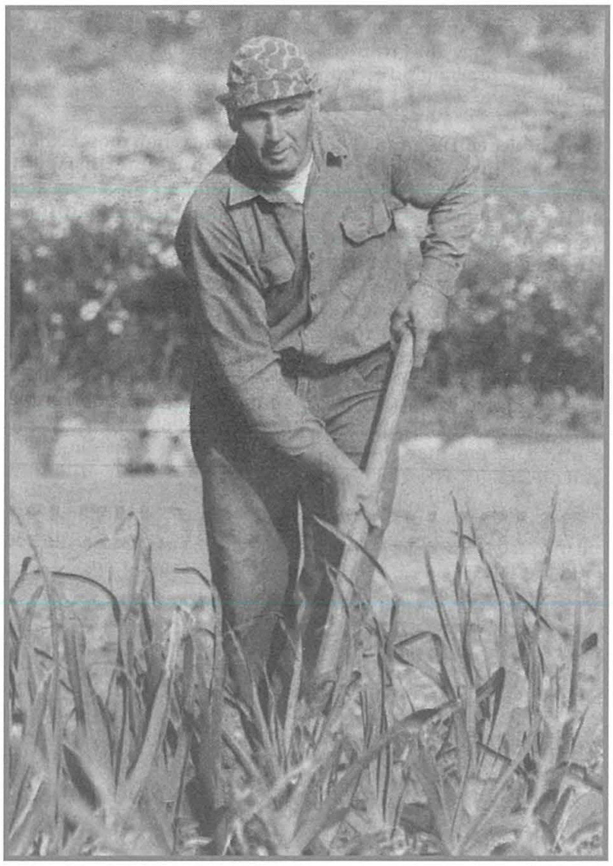

Joe Borg ta' Kolin fir-raba' tiegħu l-Qammieħ. Ritratt: Joe Borg.

Joe jirrakkonta kif fis-sajf, hu u ħuh Leli kienu jorqdu fuq il-bejt tar-razzett tagħhom il-Qammieħ. Imma lejl minnhom, għal ħabta ta' nofsillejl, ir-raqda ġiet imwaqqfa ħesrem hekk kif il-klieb tal-irziezet bdew jinbħu kemm jifilħu. Huma ttawlu minn fuq il-bejt ħa jaraw x'ġara u lemħu kelb sewdieni għaddej mit-triq. Wara l-frattarija li kienu għamlu l-klieb, li baqgħu jinbħu sa filgħodu, iż-żewġt aħwa ma setgħux jorqdu. U l-għada ġara l-istess, għall-ħabta ta' nofsillejl reġa' għadda dan l-imbierek ta' kelb li ġennen il-klieb tal-madwar u li qajjem lil Joe u lil ħuh. Wara li din il-biċċa grat xi ħames darbiet, ta' Kolin iddeċidew li żżejjed kollu żejjed u allura tellgħu ħames mazkaniet (ġebliet) biex jekk il-kelb jerġa' jgħaddi jwaddbuhomlu, forsi jitnaffar u jħallihom igawdu l-irqad bil-kwiet.

U hekk ġara. Il-klieb bdew jinbħu, Joe ttawwal minn fuq il-bejt u f'nofs it-triq ra dell sewdieni. Leli kkonferma li dak kien il-kelb tas-soltu, allura Joe ħa l-mira u waddab żewġ ġebliet lejn il-kelb. U hawn ġrat ħaġa tal-għaġeb. Il-kelb qam bilwieqfa, ħa s-sura ta' bniedem bajdani twil xi sitt piedi u biex tgħaxxaqha, dan beda miexi lejn l-irziezet. Ta' Kolin ħasbu li kienu tefgħu l-ġebel lill-bidwi li kien jgħix f'razzett fil-viċin u kienu pronti staħbew taħt il-gvieret.

Filgħodu sabu l-bidwi u skużaw ruħhom miegħu talli waddbulu l-ġebel imma hu ħalef li dak il-lejl, mir-razzett ma kienx ħareġ! Minn dakinhar 'l quddiem, il-kelb ma reġax deher aktar. Minkejja li għaddew għexieren tas-snin minn din il-ġrajja, Joseph u ħuh għadhom sa llum jhewdnu x'seta' kien dak li raw.[60]

Fniek tat-Tiben

Joe ta' Kolin kellu drawwa li meta kien jaqbad xi fenek selvaġġ, iżomm il-ġilda tiegħu u jimliha bit-tiben. Imbagħad juża' fidiferruwa biex jerġa' jtiha forma ta' fenek, iwaħħal żewġ qasbiet żgħar ħalli l-widnejn iżommu dritti, jagħmel żewġ biċċiet ċarruta tondi u suwed għall-għajnejn u l-fenek kien jerġa' jieħu l-ħajja! Meta kien jispara għal xi fenek, kien iniżżel il-fenek tat-tiben miegħu l-irdum u jħallih f'xi pożizzjoni strateġika. Wara ftit kien jasal xi sfortunat, jispara għalih, jibla' xi mixja tal-qaddisin biex jinżel iġibu minn irdum isfel u wara dik il-battikata kien isib li l-istuffat li kien ippjana li jagħmel kien għeb qisu tiben fir-riħ!

Kienu ħafna l-vittmi! Wieħed spara għall-fenek tat-tiben u baqa' mbellah kif dan ma ċċaqlaqx! Allura mar jistagħġeb fejn sieħbu u dan ħareġ bil-konklużjoni li l-fenek baqa' fejn kien għax l-ewwel nett ma kienx ntlaqat u t-tieni nett għax tant kemm kien rieqed fil-fond li lanqas sema' t-tir! Allura reġgħu marru fuq ix-xifer u l-fenek kien għadu hemm jistennihom. L-ieħor ried jurih kif għandek tispara għall-fniek, allura tkaxkar max-xifer biex qorob aktar, immira u mat-tir, il-fenek inqaleb minn fuq il-blata għall-isfel. Imbagħad kedda biex niżlu għalih biex ndunaw li l-fenek kien ilu li sar stuffat!

Darb'oħra ta' Kolin xxabbat max-xifer u ħalla fenek tat-tiben f'nofs ix-xifer fejn bejta. Wara ftit feġġ kaċċatur u spara għalih. Issa dan kellu problema. Max-xifer ma kienx jiflaħ jixxabbat imma malajr ġietu idea ġenjali. Mar id-dar, ġab il-qasab tas-sajd, ġannathom flimkien u minn fuq ix-xifer beda jipprova jolqot il-fenek bihom. Fl-aħħar irnexxielu jwaqqa' l-fenek għal isfel u niżel għalih ferħan bil-bravura li kien għamel!

Fenek tat-tiben minnhom għamlu fejn bejta li

hemm taħt il-kamra tal-Balilla. Imma peress li Ċensu l-Balilla kien ibati b'qalbu, Joe qallu bih ħalli ma jtihx kedda ta' xejn. Tfaċċaw Ċikku u Fredu Grima li mal-ewwel immarkawh iżda sfortunatment ma kellhomx senter. Marru jiġru jgħidu lill-Balilla biex imur jispara għalih imma dan ovvjament ma riedx. Però ta' qalbu tajba li kien, offrielhom is-senter tiegħu u kien Fredu li kellu l-unur li jispara u jinżel għalih. It-tajba hi li weħel ma' rashom il-Balilla għax peress li ma riedx jispara għalih, issuspettaw li kien għamlu hu!

Hekk kif dawn l-imberkin ta' fniek tat-tiben bdew jindraw, beda jiġri bil-kontra. Jittawwal xi ħadd minn fuq ix-xifer, jara 'fenek tat-tiben', ma jagħtix kasu u xħin ifettillu, il-fenek idabbar rasu bejn il-blat! Oħrajn kienu jkunu ċerti li l-fenek li kienu qed jaraw kien tat-tiben imma biex iserrħu rashom, kienu jwaddbulu żrara u dan kien jisparixxi bil-kaċċatur jibqa' b'ħalqu miftuħ!

Kien hemm ieħor mar bil-mixirfa għal xi disgħa ta' filgħodu u ra fenek ġo toqba fuq blata. Iżda xħin ma rahx jiċċaqlaq, ma tax kasu iżjed. Fis-sagħtejn reġa' ttawwal u l-fenek kien għadu hemm, allura aktar ikkonferma li kien tat-tiben! Tant kemm kien konvint li kif iltaqa' ma' ta' Kolin u dan saqsih jekk kienx ra xi ħaġa, wieġbu, "Iva, wieħed tat-tiben minn tiegħek fejn il-bejta **tal-Lanġasa**." Issa Joe kien jaf li hemmhekk ma kienx għamel fniek tat-tiben, allura mar jittawwal u l-fenek kien għadu hemm, rieqed fil-fond! Spara għalih u mar jgħid grazzi lil min kien qallu bih![61]

Fatati u ħsejjes strambi mal-lejl

John Vella s-Sigarett beda joħroġ għall-fniek waħdu ta' tnax-il sena. Hu propja minn tas-Suttani imma peress li missieru Pawlu kien irqiq għuda, qalgħuhielu s-Sigarett u spiċċa wiret il-laqam tiegħu. Biex imur Irdum il-Qammieħ, kien jinżel bil-mixi minn Ġnien Ingraw, jgħaddi minn taħt il-Kamp tal-Għadira, jitla' mis-Sdieri mbagħad jgħaddi għal fuq ix-xifer biex joqgħod bil-mixirfa għad-dawl ta' qamar. Imbagħad kif jinżel il-qamar kien imur jorqod fil-kamra li kellhom Għajn Tuta.

Jiftakar kif kien hemm żmien meta Rdum il-Qammieħ bdew jidhru l-iħirsa. Dan għaliex kien hemm min beda jbeżża' lill-kaċċaturi biex ma jersqux għall-kaċċa lejn l-irdum ħalli jgawdu huma biss. Kienu jitkebbu f'liżar u jistennew lil dak li jkun ġej fid-dlam, imbagħad jitgerrbu mas-sies tat-tafal. Inkella jaqsmu f'xi passaġġ bil-mod il-mod, qishom ruħ. Jekk ma tkunx taf x'qed jiġri, kont tinqata' minn ġewwa.

Darba d-diskors waqa' fuq il-fatati tal-irdum u staqsew lis-Sigarett x'kien jagħmel jekk jispiċċa wiċċ imb'wiċċ ma' wieħed. Peress li kien jaf li wieħed minn dawk li ġieli nbidlu f'ħares kien qed jisma' kollox, it-tweġiba kienet hekk, "Mhux intih tir! Jekk ikun spirtu mhux se nagħmillu ħsara għax ġa jkun mejjet. Jekk ikun tad-demm u l-laħam, dak jarah hu!" Ma noħduhiex b'sorpriża li hu qatt ma ltaqa' ma' fatati l-irdum!

Inkella kienu jaraw lil xi ħadd l-irdum bil-lejl bil-mixirfa fuq xi blata u jwaddbulu l-ġebel minn fuq ix-xifer għal isfel. Lejl minnhom, John kien mimdud fuq blata meta f'daqqa waħda sema' tvenvina ma' rasu. Ħaseb li xi ħadd kien qiegħed jissuttaħ bil-ġebel. Ftit wara tvenvina oħra. Iżda nduna li l-'ġebel' ma kienx qed jaħbat mal-art għax it-tvenvina biss bdiet tinstema'! Sema' aktar ħsejjes strambi għaddejjin żiffa minn miegħu. Wara xi ħadd qallu li dak li sema' ma kien xejn ħlief iċ-ċief li jkun ħiereġ mill-bejtiet tiegħu fix-xifer fi triqtu lejn il-baħar.[62]

Min jorqod ma jaqbadx fniek – suppost!

Għodwa minnhom John wasal tard fuq ix-xifer u zijuh, li kien sebaħ hemm, qallu, "Issa x'ġejt tagħmel?" Però lanqas laħaq tbiegħed ftit passi li ma rax fenek għaddej bejn il-ħarrub fejn id-**Dikkiena**. Kif spara għalih, feġġew żewġt ifniek oħra telgħin sparati mar-rampa tad-**Dikkiena** biex jidħlu ġewwa. Kien pront tahom żewġ tiri. Zijuh qallu, "Ma qtiltux hux għax għaġġilthom it-tiri." Imma hekk kif is-Sigarett tela' minn taħt ix-xifer bi tlitt ifniek f'idu, l-ieħor mistagħġeb qallu, "Int m'għidtx li ma qtiltux?!" U John wieġbu, "Skużi, dak int għidtu, mhux jien!"

Lejl minnhom kien bil-mixirfa fuq ix-xifer tal-Qammieħ u beda jara fenek jiċċaqlaq imma peress li kien lejl imsaħħab, il-qamar ma bediex juri sew. Fl-aħħar spara u ħaseb li ma qatlux għax mat-tir ħareġ jiġri. Tah t-tieni tir u l-fenek ma ċċaqlaqx iżjed. Niżel jiġbru imma baqa' jhewden fuq l-ewwel tir li kien spara. Allura mar jittawwal fejn kien spara l-ewwel darba u hemm sab żewġt ifniek oħra mejtin. Aktarx kienu qed jieħdu ftit pjaċir li spiċċa ħesrem! Tlieta b'żewġ tiri![63]

Gallina tal-post

Kien hemm gallina tal-post Irdum il-Qammieħ li ħadd ma seta' jtajjarha. Allura darba l-Ħadd, is-Sigarett mar jipprova xortih. Wara ftit il-klieb sabu sinjal imma minkejja li ħartu kull m'hemm ma tajruhiex. Fl-aħħar kelba minnhom bdiet tagħti s-salt biex tipprova titla' max-xifer. Iggranfa minn hawn u ġġebbed minn hemm, irnexxielha u daħlet ġo għar ċkejken. Imbagħad instema' tfaqqigħ ta' ġwienaħ u ħarġet il-gallina minn ġol-għar qisha dimonju. Kienet titla' ġol-għar xħin tinduna li ġej l-inkwiet. Xħin staqsejt lil John jekk qatilhiex, it-

tweġiba kienet "Ħeqq, jien ma mortx biex inżiegħel biha!"[64]

Il-Pappagallu jmur *off roading* – f'nofs il-Mellieħa

Ġanni Dimech il-Pappagallu[65] kien midħla sew tal-Qammieħ u minn irdum kien dieħel u ħiereġ, daqqa għall-ħut, daqqa għall-fniek u daqqa fir-raba'. Meta ġie mill-Awstralja kien rama' b'mutur BSA imma kellu problema għax il-Qammieħ ried jieħu l-kelba miegħu. Allura għamlilha kaxxa tal-injam, rabatha mal-ġenb tal-mutur u l-kelba kienet tirkeb fha.

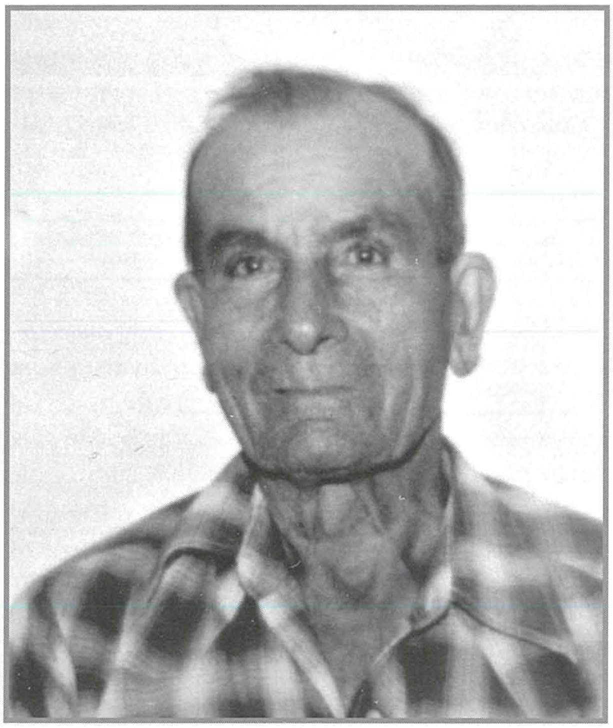

Ġanni Dimech il-Pappagallu.
Ritratt: Familja Borg

Imbagħad xtara Landrover. Darba minnhom kien ipparkjat fir-rampa ta' Kullatu, fejn llum hemm Ġorġ tal-Forn. Startja u hekk kif qabad in-niżla, mar jagħfas il-brejk u ma sab xejn. Beda jippompja l-pedala biex ineħħi l-arja u l-pedala weħlet mal-pjanċa! Qasam il-*Main Road* sparat, kiser fuq ix-xellug u hemm sab ma' wiċċu t-taraġ li jagħti għal Triq Sant'Elena! U b'Ġanni ggranfat mal-isteering, jimmolla fuq is-*seat*, il-Landrover niżlet it-taraġ ukoll.

Darb'oħra, Ġanni kien ħiereġ mit-triq dejqa li hemm fi Rdum il-Qammieħ meta l-Landrover skidjat xi naqra fuq it-tafal imxarrab u waqgħet fl-għalqa ta' taħt. Spiċċat maqluba fuq ġenb u peress li kienet ix-xita, għamlet xi jumejn hemm sakemm xi ħaddiema tal-Gvern għenuh jaqlibha f'postha.[66]

"U tgħid mhux se jinżel fl-ilma Sant'Antnin!"

Dan Ġanni kien jiżbel malajr imma fl-istess ħin kien nar tat-tiben u malajr jgħaddilu. Xi drabi il-mutur tal-ħart kien jittantah biex jistartja u dan kienet taqbiżlu u kien jibda jgħajjat "Insib ħadida u nkissru!" Kien ikun hemm Pawlu tat-Twila miegħu u kien jgħidlu "Iwa Ġann, hekk nagħmlu, ejja nkissruh!" U kien jgħaddilu. Imma l-mutur ġieli qala xi xebgħa ħadida sew (aktarx il-ħadida kienet tkun l-*istarting handle*) tant li Joe tal-Baqrambun, li kien isewwihom, kien qallu li jekk il-mutur jiqaflu ma jmissux għax iktar kien ikun hemm aktar ħsara bid-daqqiet tal-ħadida milli ħsarat oħra!

Kien jiġbor kemm Alla ħalaq ħbieb u bdiewa tal-inħawi biex jieklu għandu, tant li r-razzett li kellu l-Qammieħ sar qisu l-każin tal-inħawi. Meta kien isajjar għalih u kien jonqsu xi ħaġa, Ġanni kien jidħol fir-raba' tal-inħawi (bil-permess tal-bdiewa) u jaqta' xi żewġ tadamiet misjurin żżejjed, xi ġidra qed tfelles, xi ħassa mikula bil-bebbux, insomma prodotti li ma kinux tajbin għas-suq. Xi kultant, xi bidwi kien isib nofs ġidra tikber fir-raba' tiegħu! Il-Pappagallu jkun ħa n-nofs l-ieħor għall-borma. Kien jieħu biss kemm kien ikollu bżonn u xejn aktar. Imbagħad darb'oħra, kien jgħaddi għan-nofs l-ieħor!

Għodwa minnhom il-mitħna tar-riħ ma riditx itella' ilma. Allura qabad ix-*shiftin* u niżel jixxabbat fl-ispiera biex jirranġa l-pompa. Xi bdiewa tal-madwar semgħuh igerger minn hemm isfel u marru jaraw kellux bżonn xi ħaġa. U hemm raw lil Ġanni, b'saqajh miftuħin imqabbda fit-toqob tal-ġenb tal-ispiera, ftit 'il fuq mill-ilma. F'idejh kellu fidiferruwa u kien qed jgħawwar biha fl-ilma. Kienet waqagħlu dak l-ispeċi ta' kamin tax-*shiftin* fl-ilma u kien qed jipprova jara jaqbdux bil-fidiferruwa, f'ħames piedi ilma u fi dlam ċappa! Xi ħadd minn fuq qallu "Ġann, itlob lil Sant'Antnin forsi jsibulek!" U dak minn isfel, bit-temperatura tiela', wieġbu "U tgħid mhux se jinżel fl-ilma Sant'Antnin!" Anqas laħaq għalaq ħalqu li ma tellax il-fidiferruwa u jsib l-kamin imdaħħal fit-tarf![67]

Ix-Xquq u Rdum il-Qammieħ illum

Ix-Xquq u l-Qammieħ messithom xorti differenti. Ix-Xquq inbidel mil-lejl għan-nhar għax messitu x-'xorti' li fih jinbena s-sett tal-film Popeye. Illum m'għadekx tistmaħ kelb irdum, kif kien jgħid Karmnu l-Ħanx, għax iddur fejn iddur dejjem taħbat ma' xi ħadd, anke bil-lejl. L-ankri ta' fuq il-bajja għosfru wkoll, għax ttieħdu ġo kontejner min-nies barranin li ħadmu fuq is-sett tal-film,[68] aktarx biex jiddewbu għall-ħadid jew biex jintużaw f'films oħra.

Mill-banda l-oħra, Irdum il-Qammieħ għadu kważi kif sawritu n-natura, wieħed mill-ftit postijiet fil-Mellieħa li għadhom mhux mittiefsa mill-

'progress'. Dan ukoll bis-saħħa tal-bdiewa tal-post li ħadu ħsieb jindukrawh u jieħdu ħsiebu. Huma nies bħal dawn il-bdiewa u s-sajjieda li ħaqqhom l-ikbar ġieħ u unur. Kienu kapaċi jieħdu ħsieb dak li tana l-Ħallieq u jħalluh lil ta' warajhom kif sabuh, għal kuntrarju ta' dawk li għal buthom u bl-iskuża tal-progress, difnu l-postijiet naturali b'torrijiet tal-konkos u ħallew b'wirt lill-bqija tal-Maltin ċappa konkrit.

Dan l-artiklu qatt ma seta' jkun possibbli mingħajr dawn in-nies:

Anthony Sammut, John Baptist Gauci, Jonathan Muscat, David Bartolo, Jimmy Camilleri, Doriette Camilleri, Michael Camilleri, Anthony Rogers, Alfred Vella, Mary Vella, Joe Camilleri, Ġuża Camilleri, Ġanni Grima, Kristina Grima, Ernest Grima, Nenu Fenech, Ġużi Cutajar, Belsa Cutajar, Doris Cutajar, Marouska Falzon Cutajar, Charlie Sciberras, Joe Cini, Lina Vella, Carmelo Micallef, Judith Micallef, Pawlu Vella, Pawla Vella, John Vella, Mary Vella, Joseph Borg, Lucy Borg, Rita Borg, Ċensu Debono, Karmni Debono, Ninu Cutajar, Tessie Cutajar, David Muscat, l-Arċipriet Dun Joe Caruana, Ruben Vella u l-Istaff tal-Arkivji Nazzjonali.

Grazzi mill-qalb tal-għajnuna.

Nota: Il-persuni kollha intervistati għal dan l-artiklu taw il-kunsens tagħhom. biex l-informazzjoni mgħoddija minnhom tintuża għal skopijiet ta' riċerka. Huma aċċettaw ukoll li jieħdu sehem fil-Proġett Memorja tal-Arkivji Nazzjonali ta' Malta. F'dan il-proġett, l-intervista kollha tiġi rrekordjata, mgħoddija lill-Arkivji Nazzjonali u b'hekk issir parti mill-kollezzjoni orali biex ma tintilifx u tkun tista' tintuża minn riċerkaturi oħrajn għal skopijiet edukattivi.

Referenzi

1 Rdum ix-Xquq (*ridum yxicac*) jissemma fl-1569 f'dokument li jinsab fil-Mużew tal-Katidral. Ismu jfisser l-irdum fejn hemm ħafna blat imxaqqaq. Informazzjoni meħuda minn Wettinger Godfrey (2000) *Placenames of the Maltese Islands*, PEG Ltd.

2 1892 - Petizzjoni ta' G. M Zammit, f'ismu u ħafna sajjieda foqra (*begs together with many poor fishermen*) biex jinbena lqugħ għad-dgħajjes fl-Irdum 'Ixquq'.

3 Okkorrenzi tal-Pulizija 1896.

4 Okkorrenzi tal-Pulizija 1906.

5 Jary Christopher (2017) *Yells Hells and Bells* Bluemoon Print.

6 Intervista ma' Alfred Vella.

7 Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn Anthony Sammut

8 Intervista ma' Alfred Vella. Ara wkoll l-artiklu ta' Alfred Vella (2019) *Persunaġġi fl-Inħawi tal-Mellieħa* fil-**Mellieħa mal-Milja taż-Żmien**, it-Tieni Volum, Kunsill Lokali Mellieħa pġ 243.

9 Ibid.

10 Iṣ-sajd bil-ġelatina kien komuni ħafna u rnexxieli niġbor ħafna ġrajjiet interessanti tas-sajd bil-bombi. Iżda peress li dan is-sajd kien illegali, ħadd ma xtaq li dawn jiġu miktubin!

11 Ix-xatt tal-Qammieħ, magħmul minn blat isfar, jissejjaħ il-Ħajt tal-Qammieħ.

12 Din l-istorja smajtha minn ħafna persuni differenti, inkluż missieri. Meta kont insaqsi min kien involut, dejjem issemma l-istess laqam ta' familja Melleħija, allura dan aktar jikkonferma li din il-grajja seħħet tassew. Hemm verżjonijiet ftit differenti, eżempju li kienu qegħdin ġo frejgatina, li l-kelb salva eċċ imma l-qofol tal-istorja u l-post fejn seħħet huwa dejjem l-istess.

13 Il-laqam Baqrambun ġej mill-fatt li Ġamri kien idoqq fil-banda u xi ħadd xebbħu ma' xi bandist prim minn barra l-Mellieħa, li kienu jsejħulu l-Baqrambun.

14 Interessanti li l-Għawdxin, ix-Xquq kienu jsejħulu l-Għont. Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn Joe Camilleri tal-Baqrambun.

15 Barrada tixbah lil nassa imma ma jkollhiex minn fejn jidħol il-ħut. Il-ħut li jkun inqabad jitpoġġa fiha u tintefa' l-baħar. B'hekk il-ħut jibqa' ħaj.

16 Intervista ma' Joe Camilleri tal-Baqrambun u Charlie Sciberras il-Basli.

17 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

18 Aktarx li s-Saraċin huwa l-laqam ta' persuna li kellu r-raba' l-irdum però s'issa qatt ma ltqajt ma' dan il-laqam bil-miktub.

19 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

20 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

21 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

22 Intervista ma' Alfred Vella.

23 Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn David Muscat.

24 Intervista ma' Ġużi Cutajar ta' Żumini.

25 Fil-fatt, l-ewwel Battaljun tal-*Kings' Own Malta Regiment* fil-15 ta' April 1942 irrapporta li kien hemm erba' bombi mhux sploduti fil-kamp. Interessanti wkoll li fid-9 ta' April 1942, xi suldati lemħu sottomarin mhux identifikat 'il barra mill-bajja tax-Xquq.

26 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

27 Intervista ma' Ġanni Grima l-Ħanx.

28 Intervista ma' Nenu Fenech ta' Silà.

29 Intervista ma' Nenu Fenech ta' Silà.

30 Intervista ma' Ġużi Cutajar ta' Żumini.

31 Intervista ma' Nenu Fenech ta' Silà.

32 Intervista ma' Ġużi Cutajar ta' Żumini.

33 Intervista ma' Ġużi Cutajar ta' Żumini.

34 Intervista ma' Ġużi Cutajar ta' Żumini.

35 Il-laqam ġej mill-fatt li ommu kienet min-Naxxar.

36 L-Iskoll tal-Għasafar jinsab maqtugħ waħdu u mdawwar bil-baħar. Hu għoli ferm u mimli toqob, allura l-għasafar isibuh post ideali fejn ibejtu.

37 Intervista ma' Gużi Cutajar tan-Naxxarija.

38 Il-parati huma dawk l-injam li fuqhom itella' frejgatina l-art. Ħafna drabi ssibhom fi skall *(slipway)*. Li kien iġorr il-parati miegħu u saħansitra moqdief żejjed juri kemm Karmnu kien jaf li mal-baħar ma tistax tiċċajta.

39 Intervista ma' Gużi Cutajar tan-Naxxarija.

40 Intervista ma' Gużi Cutajar tan-Naxxarija.

41 Intervista ma' Joseph Cini tal-Bajjadon.

42 Intervista ma' Joseph Cini tal-Bajjadon.

43 Intervista ma' Joseph Cini tal-Bajjadon.

44 Intervista ma' Karmnu Micallef ta' Kullatu.

45 Irdum il-Qammieħ (*tal camhexh, lo ridomi*) jissemma l-ewwel darba fl-1569, f'dokument tal-Kattidral tal-Imdina. Qammieħ tfisser in-negozjant tal-qamħ. Jista' jkun li r-raba' tal-irdum kien jinżera' qamħ fil-Medju Evu. Informazzjoni meħuda minn Wettinger Godfrey (2000) *Placenames of the*

Maltese Islands, PEG Ltd.
[46] Okkorrenzi tal-Pulizija Lulju 1899.
[47] Okkorrenzi tal-Pulizija Ġunju 1900.
[48] Okkorrenzi tal-Pulizija Marzu 1905.
[49] Intervista ma' Pawlu Vella tan-Nar.
[50] Intervista ma' Pawlu Vella tan-Nar.
[51] Intervista ma' Pawlu Vella tan-Nar.
[52] Intervista ma' Joseph Borg ta' Kolin.
[53] Intervista ma' Pawlu Vella tan-Nar, John Vella s-Sigarett, Joseph Borg ta' Kolin u Ċensu Debono ta' Kejli.
[54] Dwar l-għażiq bil-bank, ara wkoll l-artiklu ta' Paul P. Borg, '*L-Armonija Bejn il-Bniedem u l-ħamrija - It-tixbiha ta' Selmun*' f'Il-Mellieħa mal-Milja taż-Żmien – It-Tieni Volum, Kunsill Lokali Mellieħa 2019 pġ 214-218.
[55] Intervista ma' Ċensu Debono ta' Kejli.
[56] Intervisti ma' Ċensu Debono ta' Kejli u John Vella s-Sigarett.
[57] Intervista ma' Ċensu Debono ta' Kejli.
[58] Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn Dun Joe Caruana.
[59] Intervista ma' Ċensu Debono ta' Kejli.
[60] Intervista ma' Joseph Borg ta' Kolin.
[61] Intervista ma' Joseph Borg ta' Kolin.
[62] Intervista ma' John Vella s-Sigarett.
[63] Intervista ma' John Vella s-Sigarett.
[64] Intervista ma' John Vella s-Sigarett.
[65] Ġanni Dimech ħalla dan il-wied tad-dmugħ fis-16 ta' Settembru 1994, fl-età ta' 81 sena. Il-Mulej jagħtih il-mistrieħ ta'dejjem.
[66] Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn Joseph Borg ta' Kolin.
[67] Informazzjoni mgħoddija lill-awtur minn Joseph Borg ta' Kolin.
[68] Intervista ma' Ġużi Cutajar tan-Naxxarija.